

Л. МОСЕНДЗ

Людина
ПОКІРНА

Дорогі Читачі!

Посилаємо Вам 7-мий випуск Клубу Приятелів Української Книжки, а саме, оповідання Леоніда Мосендза: **“ЛЮДИНА ПОКІРНА”**. Це твір, що своїми ідеями відкидає рабство і представляє нову людину, що прямує вгору — до краси та ідеалу.

Наступна книжка КПУК появиться в половині грудня ц. р. Буде це **“ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ”** — повість з піонерського життя на Алясці, (переклад з англійського). У цій книжці англійський письменник Рекс Біч, майстерно змальовує боротьбу людини з природою та її змагання для цивілізації, для добра майбутніх поколінь. Прекрасні, сильні постаті серед небезпек, гуркоту льодовиків, боротьби за існування, а при тому ніжне кохання дівчини захоплюють читача, що з напруженням слідкує за розвитком подій у повісті.

ПРОСИМО ШАН. ПЕРЕДПЛАТНИКІВ, ЩО НЕ МАЮТЬ ДОПОВНЕНОЇ ПЕРЕДПЛАТИ ДО \$9.50, ДОПОВНИТИ ЇЇ ЧИМСКОРШЕ.

ОДНОЧАСНО ЗВЕРТАЄМОСЯ З ГАРЯЧИМ ПРОХАННЯМ ДО ВСІХ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ ПРИЄДНУВАТИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ для КЛУБУ.

УСІ МИ МАЄМО ОБОВ'ЯЗОК ПРАЦЮВАТИ ДЛЯ ПОШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКОВАНОГО СЛОВА.

З А К П У К :

(Іван Тиктор, видавець).

REGIONAL	SERVICES
BT	WITHDRAWAL
EY SEP 30 1985	
LC	
NY	
SC	
TP/en	FEB 24 1985
YO	SEP 19 1984

TP/RE

~~RMD~~ NOV 25 1986

UKRAINIAN BOOK CLUB

BOOK 7.

LEONID MOSENDZ

HOMO SUBMISSIVE

(HOMO LENIS)

STORIES

19 WINNIPEG 51

КЛУБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

КНИЖКА 7.

ЛЕОНІД МОСЕНДЗ

ЛЮДИНА ПОКІРНА

(HOMO LENIS)

ОПОВІДІ

diasporiana.org.ua

19 ВІННІПЕГ 51

Обкладинку й портрет автора
виконав Мирон Левицький.

Printed by
The New Pathway, 184 Alexander Ave., Winnipeg, Man., Canada

Leonig Mosenz

П Е Р Е Д М О В А

Чергова книжка КПУК, що її пропонуємо у вазі наших Читачів, — це друге видання збірки новель видатного українського письменника Леоніда Мосендза п. н. “Людина покірна”. Перше видання цієї збірки появилося 1937 р. у видавництві Івана Тиктора “Українська Бібліотека” у Львові.

Автор “Людини покірної”, Леонід Марковиз Мосендз, народився 1897 р. в Могилеві на Поділлі в родині державного урядовця. Уже змалку Л. Мосендз одержав дуже дбайливе національне виховання, бо родина Мосендзів належала до найсвідоміших українських родин, а “Кобзар” Шевченка, нелегального згл. забороненого одеського видання, був, поруз інших українських книжок, неназе національною Євангелією їхнього дому.

Закінчивши середню освіту, Мосендз був покликаний у 1916 р. до російської армії і призначений до старшинської школи. З вибухом революції 1917 р. він бере угасть в українізації частин армії, зложених з українців. З проголошенням Української Народньої Республіки Л. Мосендз стає в ряди будівників молодой держави. Та вже незабаром обов'язок боротьби з московським наїздником клиге Л. Мосендза в бойові лави української армії. Цей обов'язок виконує він у складі Наливайківського полку I-ої Запорізької Дивізії, з повною посвятою аж до кінця, тобто до хвилини переходу армії УНР за Збруч 19 - 20 листопада 1920 р.

Після звільнення з таборів інтернованих і короткого перебування в Польщі Л. Мосендз виїхав до Чехословаччини, де для українців існували корисні умовини навчання. У Празі кінчить він студії хемії із ступенем доктора.

В українському громадському, культурному, науковому й політичному житті Л. Мосендз бере постійну активну участь аж до смерті. У Празі він є одним з основників Легії Українських Націоналістів. З хвилиною упадку Чехословаччини він поспішає в Карпатську Україну, щоб там допомагати в будові державного життя. Після березневої катастрофи 1939 р. Л. Мосендз переїжджає до Братислави. У тому жасі він одружується, та вже по кількох роках, перед новою московською навалою, примушений залишити дружину й маленьку доньку, іде на нове вигнання.

Але воєнні лихоліття, а передусім постійні матеріальні злидні, зруйнували дорешти і без того слабке здоров'я письменника. Хворий на туберкульозу легенів, Л. Мосендз перебував у Зефельді в Австрії (рр. 1945-1946) без потрібного матеріального забезпечення, без належної уваги до нього з боку нашого еміграційного громадянства. Восени 1946 р. стан здоров'я Л. Мосендза погіршився так, що був близький до катастрофи. Лікування в санаторії в Зефельді небагато помагало, бо в повоєнній Австрії не було потрібних ліків, ані харчів, без яких не можна було й думати про успішне лікування недуги легенів. Це піддало думку приятелям Мосендза відвезти його негайно на лікування до Швайцарії, єдиної в тій частині Європи країни, незнищеної війною. Довелося побороти цілу низку перешкод, в першу чергу фінансових, і врешті пощастило примістити Мосендза в санаторії Міжнародного Червоного Хреста "Де Моттекс" у Блонав у французькій частині Швайцарії. Але на лікування було вже за-

нізно. Після ще майже дворічних важких змагань з недугою Л. Мосендз помер у санаторії під час другої операції дня 13 жовтня 1948 р.

Літературна спадщина Л. Мосендза надзвичайно багата, але, на жаль, ще й досі не зібрана, ні не досліджена. Багато з неї пропало у війсьній завірюсі. Збереглися тільки ті твори покійного, що були надруковані окремими виданнями, як ось: лірична драма "Вігний корабель", збірки віршів "Зодіак" і "Вінок сонетів"; повість "Засів", збірки новель "Людина покірна" і "Помста", нарис "Канітферштан" і останній твір, присвячена донезді поема "Волинський рік".

Багато рукописів літературних творів Л. Мосендза ще й досі чекає свого видавця, напр., велика повість у 3-ьох томах з життя Св. Родини п. н. "Пророк" і ін.

У рр. 1945-1947 на сторінках українських літературних журналів на еміграції часто друкувалися надзвичайно цікаві й оригінальні вірші нікому невідомого автора Порфирія Горотака. Поява цього нового поета-сатирика викликала тоді велике зацікавлення серед українських читачів. Згодом, після смерті Ю. Клена й Л. Мосендза, виявилось, що Порфирій Горотак це спільний літературний псевдонім обох цих поетів. При співучасті М. Левицького вони видали друком теж окрему збірку віршів П. Горотака п. н. "Дияболігні параболі".

Усі твори Л. Мосендза єднає головна ідея — ідея людини "Високого лету", людини сильної волі й шляхетного невгнутого характеру. Мосендз непохитно вірив у велике майбутнє українського народу. Ця віра в нього плила з національним погуванням "поневолі, підсвідомо, як невідлужна гастина духового організму", як писав у передмові

до першого видання “Людини покірної” у 1937 р. ред. Л. Нигрицький, додаючи до цього, що “високо розвинений мистецький такт, шляхетність вислову та повне опанування форми ставлять Л. Мосендза на зільному місці в рядах сучасних українських письменників”.

Не знижування, тільки прямування вгору, не плазування, тільки гідна постава — ось прикмети, що на них людина впродовж історії побудувала безсмертні вартості .

Ці ідеї визнавав Мосендз, він їх оформлював у своїх творах. Цими ідеями він, поруч інших наших письменників, творив нову душу української людини — у протиставленні до намагань наших ворогів перетворити українця у служняного раба, у “покірну людину”.

Передаючи в руки наших Читачів нове видання “Людини покірної”, бажаємо цим принаймні скромно, в міру наших можливостей, шанувати пам'ять письменника, що стільки світлих поклав заслуг для розбудови української культури і . . . помер у самоті, без належної йому уваги й опіки.

Коли нам при цьому пощастить прихилити увагу нашого громадянства до тих живущих на еміграції зільних представників української культури, зия доля так часто нагадує життєвий шлях Л. Мосендза, і цим пригинитися до покращання умовин їхнього життя, — то ми вважатимемо наше завдання вповні виконаним.

РЕДАКЦІЯ К П У К

ЛЮДИНА ПОКІРНА (HOMO LENIS)

— Ви хочете мати характеристику так званої культурної людини? Добре! Ось вона: гомо леніс — людина покiрна. . .

І Давид зупинив на кожному з нас свій переконливий погляд.

Казати чи властиво прорікати парадокси більшої чи меншої вартости було Давидові найбільшою насолодою й навіть його привілеєм. Ми не протестували проти цього привілею, бо поперше, Давид був незмінним головою клубу, якому слово належало не в чергу й без обмеження. А подруге, — сидіти часом мовчки в заїзді “У підтоптаних парубків” не така вже й велика приємність. А за виголошенням парадоксу пішли зараз же Давидові пояснення й обґрунтування. Для цього ми й збиралися.

До речі: заїзд називався “У кавалерів”, але Давид перейменував його на “Підтоптаних парубків”. Ми й у цім випадку з ним не сперечались. Бо хто ж і ходить до шинку між восьмою та дванад-

цятьою годинами вечора, як не такі підтоптані парубки, як ми, — говорили про нас задрі язики, до клюбу не приналежні.

Пересвідчившись поглядом, що ми добре второпали його раптове твердження, Давид завзявся його обгрунтуванням.

— Коли це з минулого знаєте ви такі випадки, щоб людство давалося так покiрно, так безгласно й сiро, *en gros* сказав би я, мордуватися, як не в сучасне столiття?.. Велика європейська вiйна!.. Всi, без виключення всi народи йшли до неї як вiвци на рiзню, як подорожнi до каси за квитками на потяг. I чим культурнiша нацiя — тим нiби бiльше вона виявляла покори й послуху. Так-таки аж у чергу ставали на кровопуск...

Найбiльш культурно вiдсталi краiни вийшли з вiйни найскорше. Ви скажете, що вони не вгомонилися ще й досi? Ну, та це вже iнша справа. Почати то вони почали нову рiзанину, але в тiм новiм iхнiм розгардiянi бiльше вже значно бiльше iндивiдуальної ненависти чи стремлiнь, анiж в європейськiй вiйни. Там усе те взаємонищення мало суворо-систематичний, механiзований напрямок, тут же — була вiйна кожного з усiма, безтолоч, безголов'я й безлад впрост плянетарного масштабу.

Та не в цiм справа. Я хочу пiдкреслити лише високу органiзованiсть, систематичнiсть i механiзацiю нищення, що так характеристичнi були для великої вiйни. I в тiм, що революцiя вибухла саме в час отого пляномiрного взаємонищення, вважаю зайвий доказ моєї характеристики культурної лю-

дини: покiрнiсть, слухнянiсть у всiм ходi життя, починаючи вiд моди й кiнчаючи смертю...

Вiзьмiть ви дику тварину. Инстинктом чує смерть.. утiкає або бореться з загибiллю до заги-ну. Вовк лягає на спину й об'юшений кров'ю ви-шкiрює зуби, ведмiдь втулюється задом у хапцi й борониться до останнього. Та що там ведмiдь! На-вiть миша починає кусати, коли її вже напiвзадав-лену тягнуть з пастки. Одна лише вiвця трохи по-мекає та й пiдставляє шию... Бо то ж свiйська, культурна тварина!... А де ви тепер знайдете на свiтi диких овець? Бачив, здасться, раз Пржеваль-ський, та й то, мабуть, з п'яних очей..

Отже вся та велика воєнна епопея й усi на-ступнi революцiї з їхнiм терором тому лише й уда-рили так мiцно по культурi, що основою її є поко-ра: жертви звикли до законности, до порядку, до системи. Мовчки й у чергу ставали чи то пiд кулю чекiста, чи то пiд кулемет. Тьху!...

Давид аж плюнув з нехiтi:

— Культуру, що дає себе так легко нищити, що виховує таких вiвце-людей, — i культурою не ра-хував би!... Знав же я лише одну справдi культур-ну людину, яка згинула не по-культурному. Я вам цей випадок розкажу...

— Ви знаєте Крас? Звичайно ж, знаєте... Вели-ка залiзнична станцiя, могутнiй залiзничний вузол... Завжди Содома паротягiв, гудкiв, вагонiв, стрiлок, диму й руху. Дивлячись на всю ту переплутану мережу залiзничного життя, я завжди дивувався, як можна ним керувати. Дивуюся й досi. Але знаю, що керують...

На Красі одним з таких керівників був інженер Калер. Уже його зовнішність, здається, давала йому право на відповідальну посаду. Могутня постаць шахтjра, пронизливий зір, ковані риси обличчя, глибокий голос... До того ще не абиякий інтелектуальний розвиток.

Ми були знайомі. І коли я часом дивувався усій систематизованості залізничного діла, він тільки посміхався й переконливо гуркотів:

— Організація, система, розум...

— А коли система порушиться, розум схибить?

Що тоді?

— Не порушиться! Ми витримаємо!...

Хто це "ми", — Калер не пояснював.

Але з впевненої твердості його тону я вгадував, що він має на думці сотні тих сильних, дисциплінованих і звиклих до механічного порядку працівників, які тримають організацію великих життєвих артерій і не дають їм загинути... Не з яких-будь високих цілей, а просто із звички до порядку, норми, із звички до виконання й удержання в рівному темпі раз налагодженого механізму, із звички до зовнішньої культури.

Пам'ятаєте всі ви також добре, як зразу змінився темп залізничного життя під час війни. Мені, що в цьому нічого не розумію, і то здавалося, що він прискорився скажено. І тоді я мав нагоду зустрічатися з Калером. Він абсолютно не змінився. Тільки працював ще більше й якось у високій мірі був задоволений з своєї праці.

— Ви тільки подумайте, — казав він, — яка

це насолода! Бачити, знати, що праці ще збільшиться, що вона ускладниться, і відчувати, що вистачить сили ще на більший темп її, вистачить сили тримати її в руках і керувати нею. Ця свідомість дає мені найбільшу насолоду...

І Калер цілими днями пропадав у глибині корпусу управління.

Але нарешті все луснуло. І з таким гуркотом, що навіть мертві обернулися в могилах. Ви пам'ятаєте кінець 17-го початок 18-го років! Пам'ятаєте ту розбещену хвилю диких звірів, що по-звіряче запротестувала проти покори, порядку, проти заведеного механізму й кинулася заплавою з заходу на схід... кожна звірюка до свого леговища... Калерова самовпевненість захиталася...

— А що буде тепер? — запитував я. — Рипить ваш механізм, зметуть його ці хвили!...

— Може, може... Але зметуть разом з нами... зі мною... Та зметуть не покірного й уступливого, а в боротьбі! Я не дамся! Хай же спробують і спробували.

Упродовж двох останніх місяців сімнадцятого року Крас був упрост заплавлений людським потоком, що без стриму плів додому. Вимагали вагонів, паротягів, одправки потягів не в чергу... Все якнайскорше, зараз же, аби хутчій від'їхати якнайдалі від західньої, зораної лопатами й набоями смуги землі.

Налагоджений механізм розвалювався на очах. До Красу доходили відомості, що на тих, або інших залізничних вузлах розбещені маси самі бралися

за справу свого пересування, коли управління не могло задовольнити їхніх негайних вимог. Самі складали потяги, самі керували ними. І перевантажені валки сунули без порядку й системи, як розбурхані зі сну гадюки.

Машини руйнувалися, осі горіли, вагони, потяги злітали під насипи... А керівники діла були безрадні й безпомічні перед многоголовим хижим звірем, який нарешті ліг на спину й почав ляцати зубами.

Звір покоштував і крові. На Красі довідувалися про розправи над керівниками залізничного діла на інших вузлах, доходили відомості про повішаних на ліхтарнях, застрілених, або просто затовчених на смерть, чи спалених у паротягових печах.

Калер схуд і змарнів, але міцно тримав у руках переляканий залізничний персонал і героїськими зусиллями стримував хвилю, що заплавляла його володіння.

На Красі ще не було ексцесів, персонал ще тримав у руках керму діла... І юрба, що сунула на схід, ще під'їжджаючи до станції, знала що на Красі с ще сліди зненавидженого порядку, а над цим порядком стоїть такий Калер, старорежимник, інженер...

Калерове ім'я знали по всій лінії. Його ненавиділа розбурхана юрба, що заливала сірою хвилею кутки станції, але підлягала його розпорядженням. І потяги з Красу відходили в міру потреби, не перевантажені, машини не псувалися.

Сіра маса чекала черги й сваволлю виявляла лише на безконечних мітингах глухими погрозами проти Калера.

Убогий, переляканий залізничий ревком завжди в скрутних випадках ховався за Калерові плечі, а тому раз-у-раз щастило заспокоювати численні делегації, що приходили за потягами від різних штабів, полків, батерій, чи дивізій. Але настрій мас що день ставав вибуховішим. До Різдва залишилося кілька день. Мітинг ішов за мітингом, погрози на Калерову адресу ставали все зліснішими. Але ніхто не відважувався виступити проти нього активно. У саму повільно мітингових погроз з'являвся звичайно безстрашний Калер... Уже сама його могутня постать та глибокий, переконливий тон голосу викликали в тількищо злісно-агресивній юрбі заспокоєні оклики: "правильно, правильно!".

Було 24-го грудня. Я зайшов на двірець, і перший, кого я зустрів із знайомих, був Калер. Він кудись поспішав і похапцем стиснув мені руку:

— Іду на вантажну рампу. Там пристав ешелон з Долини. У Долині вони розбили двірець, вбили начальника, що не хотів пустити їхнього потягу без черги, і з'явилися сюди. Тут їх ставлять у чергу. По телефону мене викликали туди. На рампі всі перелякані. Поспішаю!...

Я хотів затримати Калера, але він зробив кілька кроків, упірнув між вагони й уже зник. А я попрямував довшою дорогою теж до рампи.

Довга, одноманітна вантажна рампа посіріла

від вояцьких шинель. Від юрби долітав грізний гуркіт та вітер доносив мішанину запахів: людського поту, чобіт, вогкості, шинель, хліба й махорки, — запахів, що так властиві скупченій військовій масі.

Моя напіввійськова, зпролетаризована зовнішність дуже сприяла тому, що я міг вільно обертаючись серед натовпу, не звертаючи нічиєї уваги.

Уже перше моє враження було таке, що мас скоїтися щось незвичайне: звір спробував крові й хотів її ще. Треба було тільки сигналу. Поки ж що мітингували.

Якийсь здоровий, як дуб, сибіряк з рештками колишніх відзнак на наплечниках, стояв на артилерійській скрині й кидав у натовп усю злісну неохайність і безглузду скаженість мітингових доказів. Мені було нудно й жахливо.

Ви ж пам'ятаєте подібні мітингові промови. У ній було все: триста років висмоктування крові... утиски... катьолок... робітники... революція й контрреволюція... Взагалі всі заклики й гасла роздратованої примітивної людини, що не знає й не може підшукати слів і виразів для вислову своєї розбурханої підсвідомої жадоби. Тому вона накопичує злість на наївність, безглуздий патос на нудьгу, безсоромність на родинну ніжність...

Юрба дихала в один такт з промовцем. Вона бачила його очима свої далекі домівки, від яких якась многоголова безлика буржуазія, якась дідківська почвара-контрреволюція тримала їх так

довго на віддалі тисяч кілометрів і ще тут, на поворотнім шляху, ставить перепони..

Уже при загальному реві: “правільно, правільно”, була прийнята резолюція йти до депо й силоміць узяти паротяг. Уже юрба, брязкаючи рушницями, хитнулася рухом, як на скриню вискочив Калер. Він був у чорному залізничному плащі з відзнакою на кашкеті, чисто виголений, увесь уосіблення волі й дисципліни, так зненавиджених розбещеним гуртом.

Юрба спинилась, на мент притихла й вибухнула скаженим вулканом довго стримуваної жади крови: Калера пізнали. Я почув лише перші його слова:

— Товариші! — Далі Калерів голос стратився в гуркотливій лявіні революційної ненависти. Треба було справді грому й бурі, щоб перегаласувати натовп...

Ще від Калера долетіло до мене кілька слів. І враз коротким штовханом натовп хитнувся в бік скрині, і Калер зник:

— Смерть йому! Кров п'ють!... Контрреволюція!... Буржуї...

Юрба як стрибнула, так ураз і спинилась. Затягнений у середину, я опинився близько ліхтарного стовпа біля рампи. Під стовпом також опинилася гарматна скриня, а на ній кілька скриньок від набоїв.

На скриньку кількадесять хижих рук висадили враз Калера, над ним задряпалась по стовпу людська ошинелена малпа з мотузком у зубах.

Мій мозок закам'янів. Пригнічуюча свідомість беспорядности й сором безсилля притиснули тім'я...

Але Калер стояв на ешафоті нерухомо й рівно та дивився гордовито кудись далеко понад головами юрби. Тільки обличчя побіліло, та очі стали більшими. З підборіддя стікав на розшарпану, розхристану шинелю струмочок крові.

Шинельна малпа спустила мотузок з ліхтарні, сибіряка нахлиснув аркан на шию Калерові. Малпа підтягнула мотузок. Юрба шпурляла в жертву найогидніші вигуки... Я вже не відчував ані свого тіла, ані оточення й тільки не відривав очей з Калера.

Тільки-но вибити з-під ніг маленькі скриньки, на яких стояв Калер, і на мотузці загойдається лише шкаралупа волі...

Юрба ревла... Калер, здавалось, задубів...

Вояк-сибіряк зіскочив зі скрині. Його обличчя приходилося нарівні з Калеровими ногами. Тільки простягнути до скриньок руку... І тоді сталося наймогутніше...

Калерове обличчя враз ожило й ціле мов би метнуло грім і блискавку. Миттєвим рухом його права нога піднеслася й зі страшною, останньою силою вдарила вперед, в обличчя сибіряка...

Я вам кажу, це був мент, мить... Почувся хряскіт, бризнула кров, сибіряка мотнувся й осів... А на натягненім мотузці загойдалося Калерове тіло!...

— Це, панове, була смерть культурної людини?... Чи ні?...

Б Р А Т

Пам'яті брата.

Ми лежали на маленькому острівці серед Богу. Як утікали з дому, ледве встигли вхопити торбу. А в торбі на кожен випадок уже було приправлено: сухарі, кусник сала, трохи солі. Тютюну, здається, забагато вхопив. Шкода, мамі мало лишилося.

Утікати ж довелося майже з-під рук цілого відділу червоних курсантів. Оточили зненацька село з трьох сторін і почали виловлювати мобілізованих. Але школа стоїть трохи осторонь, і до нас не встигли. Крива Настя поза городами пришкутильгала й таки попередила.

І ми з братом утікали. Утікали в лози, в очерети, в трістя, до дідька... тільки б далі од червоних. Вискочили з подвір'я в дубовий лісок, скотились в рів. Попереду пригнувся й біжить брат... Братіку любий! Худі литки жалісно теліпаються в широких халявах чобіт, куца шинелина збирає торішні реп'яхи. Мені перешкоджає торба...

— Братіку!.. зараз у соняшники... перескочи-

мо до Богу... на овечий острівець... (А чому овечий? Смішно й немає духу сміятись).

Сонце сідало червоним колом за мутний, ніби задимлений обрій. Від села зачулися стріли, заторохтів кулемет... Саме вчас!...

Але ми вже скочили в соняшники й пішли ви-проставшись. Потім, як злодії, визирнули на луку, промчали берегом і стрибнули у верби. Роззулися, зняли штани й по коліна вгрузли в гидко-м'який мул та аж по пояс у воду... Вилізли на острівець, обмили смердючий мул і залізли у верболози. Там віддихнули, засапані й пошарпані, одяглися й лягли на розстелені шинелі.

Сонце забігло за обрій, вечір швидко погли-тав перед нами обриси залізного мосту далі по те-чії. Виразнішим став гуркіт Богу на сухій гряді. Над водою знялася легка імла, і перша її смуга струснула худими плечима брата. Він сів і сперся руками об землю, ніби от-от приправляючись ско-чити й кудись бігти.

— Прокляті! Брате! Думав ти над тим, навіщо ми тут ховаємося? Скажи, думав? Навіщо ми хо-ваємося?... Пси халабудні... О, вовки не втіка-ли б, ні!...

Що сталося з братом? Звідкіль узявся у нього цей запальний тон і палкі рухи? Чому блищать очі, як ще я ніколи не бачив у нього, завжди спо-кійного, трохи блідого, трохи, мені здавалося, (прости, братіку!) — лінивого на думку. Він був для мене в цей мент несподіванкою.

Що ж я, заскочений його переконаністю й змі-

стом мови, міг відповісти йому? Що не можна лишити — може, і на смерть — стару матір, малу сестру, хору бабу й його слабкого? Це ж бо не була жадна відповідь... То скільки разів гнав я від себе спокусу... й мовчав...

Та брат відгадав мої думки.

— Ти думав про наших? А хіба ж їм краще, як ми вдома? Хіба ж не мусимо ми ховатися більшу частину часу? Все одно ми для наших якби вдома й не були. Хіба не мобілізують нас що-тижня, а ми мусимо викручуватися й терпіти знущання. А мати? І їй, повір, було б легше, якби вона знала, що ми десь у своїх, десь боремося, а не ховасмося тут як зацьковані... От вони зараз сидять і тремтять за нас: чи втікли? куди? коли вернуться?... Які тепер зарібки? Чи тобі школи шкода?... Покинь!... Досить уже познущалися над нами!...

Він став на коліна і, заціпивши п'ястуки, затряс ними в напрямку до села.

— Ні! Ти як собі хочеш, а я не можу терпіти! Чуєш... не можу терпіти вже тих азійських облич, що за цей рік засмерділи мені очі... еге... і очі можна засмердіти... можна!... Я, братіку, піду!... Туди, куди йдуть усі сильні... ти не бійся!... я вже видужав...

Брат стояв навколішках і стискав п'ястуки. Видужав!... Де йому, що перед тижнем устав зі смертельного ложа!... Але я не пізнавав його! Він виріс і змужнів.. Коли це сталося?... Хіба за той час, що ми перебігли з дому на отрівець? За цих пів години? Довго, мабуть, думав він і багато пере-

думав, якщо це враз вибухле слово змінило ще півдитяче обличчя й перетяло от-зараз зморшкою досі гладке чоло.

Що я міг відповісти йому?

А брат не мовчав, і слова вже плинніше й послідовніше злітали з вузьких уст:

— І от я кажу тобі: краще загинути, вчепившись у горло ворогові, аніж ховатись від нього, як оце ховаємось ми...

Що я міг відповісти йому?

Крихкий, тендітний, мовчазний... півдитина-півмуж, довго, значить, горів унутрішнім запалом і враз вибухнув нестримним хотінням бути людиною... Він мав правду.

— Брате! На різню привозять лише свійську худобу, а вільні звірі гинуть, як вільні. Зуби на ворожому горлі й пазури в грудях... А ми як тая худоба... Тільки мекаємо, трохи ревемо, а на різню йдемо... Ні, для мене вже досить бути худобою, досить! Згадай, братіку, цілий цей рік, згадай його, братіку... Ти ж сам побачиш, що далі немає сили терпіти... З села вже багато пішло на жнива!... Значить, і вони не захотіли бути худобою, відчули свою людськість... Треба й нам за ними... туди, де гунають гармати...

— Братіку, ти маєш правду. Не думай, що мені це ніколи не припадало на думку!

— Я й не думаю! Тільки вирвалось це в мене тепер, бо вже й вміститися в моїй душі не могло. А тепер годі! Завтра викопаш свої револьвери, потішимо наших і підемо... Вони не будуть затри-

мувати. Побачиш! Вони, я бачу, самі вже відчувають, що нам треба йти! І я піду, брате, піду, піду... Мене кличе...

Він підсунувся до мене, обняв за шию худою рукою, пестливо потерся своєю щогою об моє неголене підборіддя й заговорив тихіше:

— Братіку милий! Якби ти знав, скільки оце я передумав за останній місяць! Я тобі опісля розкажу все... багато... Ти не думай, що я малий, як мене прозивають... Знаєш, я гадаю, що як ми прогавимо цей дев'ятнадцятий рік, а його вже половина геть, то ніколи не спроможемося на свою власну долю...

І ми сиділи далі мовчки, обнявшись, серед верболозів і очерету на маленькому овечому острівці. Правду має брат! Не вівцями, а вовками треба бути, щоб дійсно не прогаяти цей парний, грімкий і кривавий дев'ятнадцятий рік!

Ми мовчки сиділи, а земля вже цілком загорнулася в ніч... І враз серед причасної тиші зачули ми далеке гуп-гуп, гуп-гуп... і знов, і знов... Ми добре знали це гупання! То десь на заході били гармати... Гармати тих, що не схотіли бути худобою...

Брат здригнувся.

— Чуєш?! Кличуть!...

Я чув... І ми знов сиділи замовклі. Про що думав брат? Але я переходив думками минуле півріччя.

Уже в лютім з північного сходу примчав злісний марець-суховій і цілими днями здіймав на

роз'їджених шляхах півзмерзлу порохню. Він хижо вривався в села, дибом ставив солом'яні стріхи, зривав шалки, чеплявся за свитки і, вигукуючи північні погрози, мчав далі, на простір обезсніжених піль. Морозним подувом згаги сушив він корінці озимини, вимітав підліски, з'їдав лободове шкаралуштя в придорожніх ровах і гукав, і висистував, і завивав, як тая орда, що сунула за ним з північного сходу. Як тая орда, що перед нею гнався він, вістун своїх проклятих дітей...

А вже в квітні сонце виходило, як розпечене коло, на мутне, ніби димним завосм потягнуте небо й досушувало, чого не встиг досушити марець-москаль. Доц пролітав лише, як подих вогкості, і знову томилися ниви й луки невимовною згагою.

О, це він, марець-москаль-суховій, пригнав на наші поля сіру, скуласту сарану-товаришів, наскрізь просякнуту смородом гидкої лайки, хамством споконвічного рабства й безмежною заздрістю зголоднілого розбишаки. З їх бездонних горлянок тільки й вилітало сухе, розкотисте, кулеметне ррр... в гидких глумливих словах: контрррреволюція, петлюоррофци, бурррржуї... й кінчалось глузливим, реготливим: хаххли, хаххли...

І були в цих словах і ненависть, і погорда, і жадоба загарбування, що одвіку кидала зголоднілу північ на м'який, ласкавий південь. І рвався з цих слів, рухів, учинків штучно віками стримуваній вибух розбишацької розпанаханости й жорстокої насолоди нищення... Брат мав правду! Далі вже не було сили терпіти!

А з заходу знов загуло, загупало. Мов у велетенеські груди хтось могутній бився п'ястуком, підтверджуючи грізну присягу... Це гупання давно вже розбурхало край і кликало, гукало, звало до себе, на жнива, як казали батьки й матері шкіряним людям, що допитувалися про їх безвісних дітей і знов тоді гарчали:

— Ага! На жнива! Знаємо ці жнива! До Петлори! Ломихребта, зірки!... На жнива! Бандіти... буржуї... хахли... хахли...

І багато іншого я пригадав собі, сидячи біля брата, що куняв на мосму плечі. Згадав, як у школі в мене розстрілювали портрети гетьмана... як я сам вискочив? І як дерли українські книжки!... І як реквірували... І виїздну сесію чека*) пригадав... І тих розстріляних, дротом поскручуваних... О, коротка дійсно пам'ять наша...

І ще згадував, і ще... І того комісара, що нахвалявся вигнати з нашої околиці впертий самостійницький хахлацький дух та навчити нас ррреволюційного розуму. А ввечорі той самий комісар, напившись і нажершись, як голодний собака, розвіз свою п'яну московську душу та вилив переді мною свою любов (о, це слово!), до малоросійського борщу, сала, ковбаси, білого хліба і... солодких українських дівчат.

На все це вона лізла, ота розпаношена північна сарана й у п'яній щирості признавалася, що доти ми будемо її дурнями, доки матимемо ласкаве небо,

*) Чека (Чрезвычайная Коммисия) — большевицька таємна поліція (пізніші назви: ГПУ — НКВД — МВД).

запахне повітря, чорну пухку землю, але доки в нас не буде залізних п'ястуків і сталевих іклів, щоб втинатися в хижацькі горла.

О, ти шарлатний дев'ятнадцятий роче! У твоїй суховійній весні й пустельно-гарячому літі починає відроджуватися "черкаська" завзятість! Ти запалюєш вогнем волі мою батьківщину, ти випікаєш з серця оману братерства, ти робиш з нас, ще вчора дітей, людей і людину...

Тобі, дев'ятнадцятий роче, що в крові й пожежах, у тріскотінні кулеметів у вибуху шрапнелів, у знуцанні, геройстві, боягузстві й жертвах ідеш через наші серця — тобі привіт!...

Я сидів, думав, курив. Брат уже спав, скулившись під шинелиною. І, нарешті, сон похилив і мене біля нього...

А ранком прокинувся я один. Прим'ята трава, де спав брат, була вже вкрита росою. Не було його й дома, куди перебрався я знов... Він встав і пішов, куди кликало його гупання могутніх грудей!...

О, брате!...

О, дев'ятнадцятий роче!...

БЕРЛАДНИК

Коли спека червневого полудня розстелить тишу над дністровими берегами, над горбами й балками, — прекрасне тоді Поділля. Левади на скелястих горбах тьмяно пахнуть чебрецем і розпеченим камінням, облога між вітами шовковиці сніша, аніж волошка, обрій гойдається на хвилях гарячого повітря, а Дністер блискотить — аж очі вибирає.

У балці трьома сходами сільські садиби, лани, як барвіста молдаванська веретка. Ані шелесту! лише з високої шовковиці обважніло гупне об землю смолисто-чорна ягода.

Поснули і ми. Під кущами, з-за дерев стирчать стомлені, розчухрані голови, босі ноги, безвладно випростані руки. Одпочивна лінь опанувала і рушниці і кулемети, що понакривані веретками, теж дрімають у затінку.

Тільки дід Яким сидить, спершись об стовбур, не куняє навіть. Він, не моргаючи, вдивляється у дністрові скелі, в темні плями отворів скельного монастиря, в далекий обрій.

— Що ви там побачили, діду?

Дід поволі обертається. Латана свитка зсунулася з плечі і видно вишивану сорочку, брудну й латану, латані полотняні штани.

— Виджу Поділля, паниченьку!

Голос, як завше, ласкавий і рівний, а тес “паниченьку” ще ласкавіше. Хоч і доводили старому, що “в війську паничів немає”, але він залишився при своєму.

І так з самої весни, як тільки дід прийшов до нас, кілька нас залишилися для діда “паниченьками”. Не змінився дід за цих три місяці ні в чім: ані в ласкавості, ані в витривалості. Тільки сорочка та штани були тоді ще білі, без латочок та молдаванська тайстра без дір.

Скільки дідові років? Може, п’ятдесят, а може, і сімдесят. Бо очі під сивими віями молоді й бистрі, а зуби білі й цілком цілі. Якби зняти бороду, може б краще відгадувалося, бо старий про себе нічого не каже:

— Хочу з вами... — тільки й твердив, прийшовши до нас, та додав:

— Дайте мене до кулемета.

Була кожна людина дорога, і старий залишився. Носив кулеметні стрічки, підносив набої, тягав і кулемета. Нераз ходив і на звіді, ніколи не нарікав, ані на голод, ані на втому, та нікого й не потішав. Робив усе так, ніби був при тім змалечку, ніби то було частиною його істоти. А гляне, бувало, ласкавим, глибоким зором і... вже легше.

Коли кулеметчика похапцем поховано десь у лісовій балці підчас швидкого відступу, майже

утіку, — став старий за наводчика. Стріляв добре, не квапився, не нервувався, бережучи кожен набій, не минаючи жадної цілі.

Що штовхнуло старого до нашого небезпечного життя? Розмовляти він не любив, а тим більше про себе. На всі запитання мав одну відповідь:

— Моїх усіх побили... — і махав рукою. Допитуватися не було треба.

Але в сьогоднішній день випадкового спочинку на левадах глухого подільського закутка захотілося ближче придивитися до старого.

— Виджу Поділля, паниченьку!...

І вперше можна було бачити, як старий посміхнувся. Ласкавою, дитячою усмішкою, такою дивною над сивим водоспадом бороди.

Старий знов посміхнувся, а в очах блимнув на мить ніби жаль над наївністю панича, який ще ставить такі запитання. І враз, підсунувшись ближче, підклав старий під себе свитку й сів по-молдаваськи.

— Авжеж ви видите Поділля, паниченьку! Не видите його таким, яким його видієм і виджу я? Молоді ви ще й не пройшли ще так кожного закутка цієї землі від Дністра до Богу, як пройшов уже я. Ви не булисте в отих скельних монастирях, тепер забутих і закинутих, над Дністром, Лядавою, Смотричем... У цих балках, на цих горбах скільки полягло наших дідів, скільки крові й мук виділа наша красна земля... Ви цього не видите бо молоді ще, паниченьку. Очі ваші сковзають лише зверху... Може, ви все це й знаєте, але послухайте...

Старий випростався й заговорив, як ніколи не можна було сподіватися від подільського діда з обсмаленим вітрами й сонцем обличчям, із спрацьованими, жилавими руками хлібороба.

Заговорив, ніби підпавши палкій ралтовій жадобі виговорити раз усе, що назбиралося за довгий час роздумування, полегшити думкам, оновити чуття.

Дід говорив, а мені здавалося, що гарячий обрій розсунувся широко, далеко, ген-ген за Дністер, за нагорянські скелі... Спинився день, відійшла убік левада, рушниці, утома... Залишилося лише сонце, прудка ріка, пах чебреця та мінливий обрій, за яким шикувалися віки.

А з-за обрію мчали татарські загони, переслідувані козаками, сунули на північ бундючні яничари, щоб за мить утікати через Дністрові пороги, з криком і гомоном чвалували галасливі волохи, нещасний Хмельниченко похапцем переправлявся на той бік, Дорошенко з надією й жалем вдивлявся з горбів у розшарпану батьківщину... Ішли блискотливі конфедерати й нахабні московські полки... Минулося... Все минулося... Усі, що пройшли цю землю, — залишили на ній свої сліди...

— Але ніхто нам не змінив Поділля, паничу. Ніхто його нам не загарбав і не загарбає, жадний чужинець ще остаточно не запанував над Дністром, над цими балками й горбами... І не запанує!..

— Хіба, діду?!

— Авжеж! Подивіться тільки! (Дід zakresлив рукою цілий виднокруг). Подивіться! Хібаж можна

під цею красою, під цим небом затримати довго наїзникам їхню хижість? А хіба ж нам не боронити свого Поділля? Мало ще таких, як я! Але поки ще хоч один такий — не будуть цій землі під зайдами...

— Діду, але ж завжди не буде так, як вам здається!...

— Буде! Ця ласка Божа, — і старий натхнено простяг обидві руки, немов благословляючи, — залишиться по вік вічний нам, нашим дітям, унукам, цілому нашому роду!... Так буде!...

Тяжко бути опонентом вірі, але проти віри й натхнення немає доказів... А мені ставало легше, вільніше і... певніше...

Старий замовк. Що і якими шляхами вело цього подільського дядька до його думок? Коли пройшли його думки мимо віх минулого й звідки знайшли вхід до серця?...

Тільки нащадки берладників, тих гульливих і очайдушних попередників січового козацтва, нащадки громадян вільного Берладу, що їх завжди тягло на волю рідних балок і горбів, до неприступних скельних притулків над Дністром, — тільки вони могли мати такі думки.

Справді, берладник!

Може, нащадок нещасного Івана Берладника, або одного з тих ізгоїв, що дали Україні Поділля й у найтяжчу добу лихоліття й руїни міцно тримали для батьківщини цю красну землю, цей мужній рід!

Кілька днів опісля, підчас нежданної зустрічі з ворогом, на виїзді з балки, поляг старий біля свого кулемета, в той час, як ми мчали врозтіч, захоплені хижим, божевільним страхом смерти.

Торохтіння кулемета, сухе й упевнене, дало змогу нам опам'ятатися. Так і знайшли опісля старого: руки, задубілі на держалах кулемета, не віддали ворогові навіть і поторощеної зброї.

Були завзяті берладники!

ХАЗАРИН

Шинкар розставив перед нами склянки й знов став за свій пульт. Ми мовчки вихилили до половини, і чергові збори були відчинені. Слово належало голові. Він часом затримував його собі на цілий вечір. Це не вадило.

Але Давид мовчав. Він замислено глядів до стойки, за якою в яскравім світлі двох газових ламп стояв молодий шинкар-жид. Давид дивився на нього, крізь нього, понад нього й вигравав пальцями марша по столі. Ми в очікуванні мовчали. Коли Давид замислювався — варто було почекати. Марш досяг найбуйнішого темпа, раптово урвався, а Давид потиху засміявся сам до себе:

— Ох, яку величезну історичну хибу зробив наш Володимир, що не прийняв од хазарів жидівської віри! Ах, яку ж хибу!

Давид вболіваюче похитав головою. Ніби справді його аж до болю торкнула ця жахлива історична хиба. До його парадоксів ми звикли, але подібного ніхто не чекав. Хтось ніяково засміявся.

— Не смійтеся, панове! Це — найчистіша правда. Якби чубаті русичі прийняли тоді каганових

рабинів за вчителів віри й пожилилися, то їхні нащадки не були б таким народом-квашою, як тепер. **Що ви на це скажете?**

— А ти ж, Давиде, пам'ятаєш, чому, кажуть, Володимир не схотів каганових рабинів?...

— Знаю! Боявся, щоб і його русичів не розвіяв колись потужний Єгова по світі так, як і жидів. Було, мабуть, чого боятися. А на вигнанні треба завжди бути в борні, на сторожі, на чатах. Щоб не занепасти духом. Головне духом. Треба боритися, щоб витривати й перемогти. Так роблять жиди, а з їхнього борикання росте їхня світова потуга. Крутять світом, як циган сонцем. Бо їхня віра ніколи не була для них джерелом компромісів із своїми засадами, як для хитрих греків їхнє візантійське крутіїство.

— Так, значить, з них були б тепер жиди! Перспектива, панове... — обізвався таки хтось з нас із зле замаскованою іронією.

— Що з них було б — не знаю. Я не пророк, — відрубав Давид. — Але чого не було б — уявляю собі. Перспектива не страшна. Не було б з них тієї літеплої саламахи, що нерухомо засіла найчудовіший у світі кусень землі. Засіла, сидить і... киптяву в світове життя пускає. І гинути не хоче, і палати не може. Бо своєї правди не шукає, а з багатьох правд чужих хоче собі, так би мовити, мелянж*) якийсь універсальний приправити. Щоб його без труду й бруду на віки-вічні лагідненько споживати, нікого не ображати, всім люб'язні й добрі...

*) Мелянж (фр.) — мішанина.

Ось чого б з русичевих нащадків не було! Були б може в розсіянні! Як ось жиди! Але ж усе, завжди, всюди, при всіх обставинах почували б себе членами одного тіла, спосніми однією волею, одним наказом, однією обіцянкою й єдиною ціллю. Для неї працювали б при всіх умовах, не цураючись жадних засобів. Хоч би прямували до неї різними шляхами, але доходили б лише до неї й до жадної іншої... На вигнанні! Хай! Але краще бути вигнанцем, притулитися десь на землі чужій, ніж приймаком на своїй.

— І все те ота “грецька” віра наробила? — не втихомирювався завзятий опонент. — Аджеж не лише русичі прийняли її від льстивих греків...

— Звичайно, не одна лише віра. Але вона найкраще запасувала хитрій душі русича. До вогню додала олії... Та що там багато хвильозохвувати! (Ми знали: Давид ненавидів “хвильозохвию”). На ці думки навів мене наш шинкар. Лише, панове, не гавте на нього. Хай не здогадується... Так, так. Оцей молодий... буду його звати — хазарин. Тож вам, панове, до моїх тверджень ілюстрація... Було це в дев'ятнадцятому році...

— Звичайно, — знов вирвалось у когось.

— Що, звичайно? — наїжився Давид.

— Усе, що лише ви оповідасте, все сталося в дев'ятнадцятому році...

Давид сперся обома руками об стіл, напівпідвівся, мов збираючись устати (звір пружиться до скоку). Очі його блиснули.

— Так! Усе, що я тут оповідав, оповідаю й опо-

відатиму, — все сталося в дев'ятнадцятому. У тім єдинім році, що з “шатких” черкаських душ креснув козацьку іскру. Закороткий лише був. І якщо з тими Івасями - телесами й далі що станеться — шляхетного, величавого, мужнього й нехиткого — все те матиме свій взір і початок у дев'ятнадцятому році. І жадна іронія тут не сміє мати місця! Хто ще проти?...

Проти вже не був ніхто. І, пересунувши по нас очима, Давид знов сів.

— Це було таки в дев'ятнадцятому, весною. Пам'ятаєте тодішній травень? Гарячий, пустельно-суховійний! З кривавими заходами й шарлятними сходами? До пари добі!...

Був я тоді в однім містечку над Богом. Працював у ревкомі. Тоді всі десь потрохи працювали. Безробітних не було. Мали й по кілька різних посад. І всі головні. Так більшість з вас сама це добре знає! Ні?

Один мій найголовніший фах був помічник волосного воєнкома*). Другий — культурна праця на селі. Заклався у нас там такий аматорський гурток, драматичний. У нім я режисерував. Ставили ми найбільше драми з сучасного життя. Самі були і авторами, і акторами. Обходилися без афіш і без суфлера. Виступали завжди під псевдонімами. Грали ж без помилок і з насолодою. Посмію похвалитися, що ролі свої завжди знали чудово. А до талановитих акторів і публіка ставилася прихильно.

*) Воєнний комісар.

Реквізитами були забезпечені дуже добре. Та й реквізити наші були не складні. Обрізани, нагачи, ручні гранати, кулемети. А в хащах над Богом стояли дві добре висмаровані лоєм гармати. На жаль, ми їх ані разу не вжили.

Були ми, повторюю, аматори. Але в стрілянні й киданні ручних гранат усі фахівці. Та хто ж тоді не вмів поводитися з таким знаряддям? Але найбільшою пошаною втішались наші аматори-кулеметчики. Було серед них з пару справжніх майстрів свого фаху. Ініціали Шварцльозом — ця австрійська система кулемета була тоді дуже популярна — на московських спинах виписували. Ось які то були аматори!

Моя воєнкомська праця ніколи не була на перешкоді нашій драматичній діяльності. Навпаки! Саме завдяки їй міг я зручно режисерувати наші вистави, посилаючи трупу туди, де за нею найбільше тужили. І коли я з обов'язку служби читав повітові справоздання про чинність різних драматичних гуртків, то через те знав, як найліпше координувати з ними нашу власну працю.

Воєнком мій був лише дрянтячко. Навіть не заступував на дрянтя. Бувший піхотний капітан, москаль. Не зважаючи на свої сорок п'ять років і світову війну, він так був і засох на капітанстві. Може, це його штовхнуло на воєнкомство. Рудовато-миршавий, він трусився при кожному стрілі в околиці і тремтів уже при читанні звітів по боротьбі з повстанцями. Іноді я, вдаючи жах і треміт, оповідав йому про повстанчі практики над усіля-

кими “комами”. А він зеленів і хапався за живіт, заатакований медвежою хворобою... Самі знаєте, що то були практики не для слабких нервів.

А проте жили ми тихо. На своє містечко й ближчі околиці драматичної діяльності не поширювали. Хоч об’єктів було й багато. Але мати в воєнці своє “вухо й око” щастило не кожному аматорському гуртку. Шкода було позбутися мене внаслідок прямої акції поблизу.

І коли довкола проходили із своїми трупами мої колеги, різні Гуляйноси, Дерихмари, Нездійминоги й Ломихребти, то до нашого району ніхто з них не відважувався. Хоч часом просто благали пустити бодай на одну виставу. Бо пописати ініціалами було кого й було за що...

А так, завдяки цій штучній тиші наша волость придбала не абияку революційну славу. Ми — і опора нового ладу, і оздоба трудящих мас, і гордість революції... На нас можна і покластися, і спертися... і на голову нам сісти... Читаючи таке, надувався мій воєнком як індик і його рудуватий їжачок задирчисто трусився.

Але така блискуча революційна репутація мала й свою тіневу сторону. Дуже вже почали вчаштати до нас всілякі червоні достойники. Були це найчастіше з роду “єрусалимських козаків”, як ми тоді називали це плем’я. Пописуватися близько від міста, та ще в центрі революційних якостей — в нашому містечку, було їм значно безпечніше, ніж у дальших районах.

Отож раз такого гарячого, вже в вісім годин

ранку розпеченого, травневого дня, я побачив перед волосним будинком елегантний повіз. Що ним приїхав черговий “оратєль”*) не лишалося й найменшого сумніву. І то велика шишка. Бо ж звичайні оратєлі їздили на селянських підводах. А це — майже новий віденський екіпаж, колеса на гумах, добрі коні. Плакала якась економія! Кілька аж по зуби озброєних верховців сиділо в тіні акацій, тримаючи за повіді своїх коней. Конвой! Рішучо це було велике цабе!...

Я ввійшов до будинку. Урядування ще не починалося. Революція точности не потребувала. Але за столом воєнкома сидів, спершись ліктями об стіл, в шапці набакир, нахабного вигляду “срусалимський козак”. Я його зараз же пізнав. Це був сам грізний Борис Брунс, голова надзвичайної, трам-тарарамської — дуже довга назва — комісії.

Ну, не був то власне ані Брунс, ані Борис. Просто якийсь Борух з повітового міста, перебраний до революційного псевдоніму. Точили на нього зуби всі гуртки в околиці. За його злобне презирство до нас, за його підлу жорстокість при переведенні революційних наказів. За його погорду до всього, від чого лише тхнуло нашим минулим, а ще більше нашим майбутнім. Був це кат, на околицю найславніший. Знали ми його добре, але не могли на жаден спосіб дістати його шкіру. Він сидів у повітовому місті, нікуди не рухався й завжди мав біля себе охорону.

*) Промовець-агітатор.

По зовнішності був це гарний тип своєї раси. Ось подивіться на нашого хазарина. Але непомітно...

Справді, молодий шинкар був вибраний взірць семітського типу. Блискуче волосся, чорне, кучеряве, до-синя. Ніжна, преніжна шкіра лиця з майже не-мужеськими рум'янцями на них. Очі, як олива: блискучі й масні. І свіжа синява добре виголеного підборіддя. Постаць міцна й поставна.

— Цілком, панове. Викапаний Брунс. Я так ось задивився був спочатку на нього, приторочив йому довгу, струмистими кільцями завиту бороду, настромив високу шапку, припняв шкіряну запуску, дав у руки бича. І побачив перед собою семітського бога. Не Єгову. Лише одного з його слуг, що гонять бичем слухняні отари народів під п'яту свого пана.

Отак, як цей хазарин, виглядав і Брунс. Він почав сухо, але досить чемно. Що наша волость, мовляв, на найліпшій революційній рахунку, найкращий виконавець революційної лінії, але... дуже відстала в боротьбі з релігійними забобонами. Він, Брунс, узяв цю справу до своїх рук і хоче влаштувати в нас антирелігійний мітинг. Де це можна зробити?

Не встиг ще я й відповісти, як з порогу почувся капризний, картавий жіночий голос: "О, Борисе! Надворі так гаряче! Я не можу вже витримати! Мені млосно!" Безсило спершись об одвірок, стояла в дверях молода Брунсова суплеменниця.

— Моя співробітниця, товариш Рея, — пока-

зав на неї Брунс і, підхопивши її під лікоть, вивів знову на ганок. Там вони щось хвилинку герго-тили, і Брунс сам повернувся до покою.

— Отож, товаришу, я хочу тут влаштувати мітинг. І вже знаю, де. Властиво, це мені товариш Рея порадила. Ми його влаштуємо в костелі!... Блискуча ідея! Правда ж? У самому гнізді контр-революції й забобону. Костел тут великий, у нім прохолода. Я, бачите, нічого не мав би й проти церкви. Але в костелі є де сісти, а в церкві треба стояти. Отже я на ревкома чекати не буду, а ви вже самі подбайте, щоб на відполудне він усе приготував... Маєте оркестру?...

Панове! Помножте масний вираз пики цього хазарина на нахабну зухвалість його революційного тону, і ви зрозумієте мої почування. Але того дня не було, на щастя, часу на почуття. Я навіть не встиг і відповісти, бо прийшов сам ревком і залебедив перед Брунсом, як побите цуценя. Само собою... звичайно!... Та якже! Та ж релігія, звісно, опіюм!... Він накаже зараз же відчинити костел. Ксьондз? Нема його... сидить у Чека... ключі в органіста... Хе-хе-хе... в костелі мітинг!...

— Так, добре, — погірдливо перервав його віроповідданче белькотання Брунс. — На четверту годину сповістить населення містечка. А тепер покажіть мені квартиру. Я мушу відпочити, щоб після мітингу ще виїхати до Березного.

Це було сусіднє містечко.

Ревком схопив шапку й стрімголов полетів за Брунсом і Реєю, що, взявшись під руки, ішли геть.

Конвой заметушився, достойники сіли до повозу, ревом виліз на козла поруч фірмана. Усе посунуло до цукровару, де таке червоне панство мало завжди пристановище.

По Брунсовім від'їзді мені стало ясно, що треба вибирати: або воєнкомство, або драматична діяльність. Випустити від нас Брунса було б, панове, просто драматичним злочином. Ні?.. Я не вагався... А за дві години, в stodолі одного з наших аматорів скликав надзвичайні збори нашого гуртка. Ми сиділи собі на околотках, пихкали бакуном і умовлялися.

Березне лежить на другім боці Богу й сполучення з нашим боком мало поромом. Але при поглиблюванні революції пором заглибився в дно річки, і від нас до Березного треба було з десять верст об'їжджати на другий пором. Але був ще залізничний міст. Отож моїм завданням було намовити Брунса переїхати через Бог для скорочення дороги по цьому мості. Правда, через нього їздити заборонено. Але хіба тепер такі часи, що може бути якась заборона? А справа в тім, що за мостом уся його виправа опиниться в глибокій зарізі залізниці, між скелястими стінами. А зверху будемо чатувати ми. Одним кулеметом по повозі, другим і рушницями по ескорті. Головне, щоб ніхто не спасся. Але, якби Брунс через міст не поїхав, — мав цю справу перебрати сусідній гурток аматорів. Було б шкода пустити його назад до повітового міста.

У чотири години костел був повен. Але до ла-

вок не хотів ніхто. У них, шапки набакир, рушниці сторчма між колінами, сиділи лише Брунсові конвоїри, чадили цигарками й демонстраційно плювали вправо й уліво. Перед ними стояв Брунс, поруч Рея й погіржливо розглядалися на всі боки.

Ну, мітинг описувати не варто. Ви пам'ятаєте. Саламаха з Леніна, Маркса, природничих наук, глузування й неуцтво. А з усього так і порскала одвічна погорда й ненависть ораторової раси до всього, що не належало до його душі, його віри, традиції. Брунс стояв на проповідниці, вроджений демагог, говорив влучно й запально, завзято, вживаючи не лише голосу, але й жестикуляції. Та розібрати не можна було майже нічого. Суворі готика храму, як створена для повільно-роздільної рецитації, торощила могутнім резонансом подлі хазарські вигуки й шпурляла назад слухачам непотрібні акустичні відпадки...

Нарешті все було скінчено. Оркестра "защпилила" інтернаціонал, усі рушили надвір. Жадного піднесення не виявлялося. Навіть обов'язкових тоді вигуків "правильно" не було чути ані разу. "Митюжок" не повівся.

Брунс лютував. Він накинувся з докорами на мене, чому я не попередив його про погану акустику костела. На його думку, все зіпсувала лише акустика. Він заходився від злоти, лаявся і порскав на мене навіженою слиною. Рея притулилася до нього й погіржливо оглядала мене. Я ж слухав його цілком спокійно. Для мене це вже були трупи. А хіба з мертвяками дискутують? Чи на них ображаються?

Та нарешті він заспокоївся й перейшов до дальшої програми. На мою радість, він сам висунув пропозицію перебраться за Бог по залізничному мості. Хтось з конвою подав йому цю думку. Я, само собою, підтримував цю блискучу пораду, дав потрібні висвітлення, і нарешті ми розійшлися ніби в доброму вже гуморі.

А біля восьмої години вечора, лежачи в хащах дикої оливи над кручою, я розглядав у бінокль, як виправа в'їхала на міст. Угорі ще було ясно, але долі, під крутим берегом Богу, вже був густий присмерк. Кіннотчики й фірман обережно вели коней по нещільному помості залізничного мосту. Повіз хитався, коні пручалися й стригли вухами. Мені їх було шкода, лише їх. Я даремно намагався відшукати між людьми Брунса й Рею; їх не було видно ані в повозі, що мав цілком піднесений шкіряний дах.

За мостом усі зараз же в'їхали в заріз. Треба було їм проїхати з чверть верстви попід скелями, повз залізницю, щоб вибратися до переїзду, а там і на дорогу. Ми дали їм часу досягти середини...

А тоді загавкали Шварцльози, закоцали сальви. Усе не тривало й мінути. З коней, людей і зброї створилася купа якоїсь півживої мішанини. Але швидко опала. Ніхто з них, мабуть, навіть і не усвідомив собі, звідки прийшов напад... Ми притьмом збігли вниз. Я кинувся до повозу, щоб забрати гроші й папери. Фірман ще хрипів під кіньми, але під шкіряним дахом було все тихо. Лише дно повозу виблискувало мокрим...

Хлопці витягли їх за ноги. Обоє, Брунс і Рея, були майже переполовинені струмком куль. Але голови були цілі. А над чолом у Брунса ще міцно трималася добре прикріплена скринька закону. Викручена до голови волохата рука, була оплетена ритуальним ремінцем... Хазарин, що так підло й жорстоко нищив релігію гоїв, мав для себе іншу засаду й інше її переведення...

Давид кінчав оповідання поволі, немов викарбовуючи кожне слово... В заїзді стало тихо. Ми не свідомо гляділи на шинкаря. А він стояв за своїм пультом і глядів замислено на нас, крізь нас, понад нас.

РОКСОЛЯНА

Кажуть, що якийсь французький маршал завжди носив при собі “залізний запас” півсотні золотих дубльонів. Вони були призначені тим, що найменше двом, воякам, які б при бесіді зовсім не згадували жінок. Підсідаючи до вояцьких гуртків, маршал вислухав безліч усіяких балачок. Але його дубльони так при нім і залишилися...

Шкода, що не заходив він на наші збори. Дубльони були б наші. Лише не сьогодні.

— Я думаю, що історія Роксоляни, — взяв слово до розмови наймолодший з нас віком, але найстарший член клубу, — є вимислом значно пізнішої доби, ніж коли вона могла статися... Так мені якось здається...

— Чому ж вам так якось здається? — голосом без ніякого забарвлення обізвався Давид, навіть не обертаючись до молодика. Цей його тон часто вбивав прелегентів із колії. Але юнак не дався:

— Так! Коли я думаю про тодішню Роксоляну, українську бранку, що продана ясирем до Царгороду, стала султаншою, то мені здається, що вся історія про неї лише вигадка. Бо ніби зробившись

по вірі туркинею, матір'ю султанят, ворогів свого народу, вона все таки, мовляв, залишилася в душі українкою. Ніби то перед своїм чоловіком вона завжди ставала в обороні батьківщини й своїх колишніх одновірців-земляків... Не розумію...

— Чого ж ви саме не розумієте? — знов тим самим тоном обізвався Давид.

— Я не розумію, як могла вона стати султаншою... З наказу, з примусу... з гвалту!... — почав запалюватися юнак.

— А хто це вам казав, що з наказу, примусу, гвалтом?... А може, цілком добровільно, радісно, з любов'ю?... — Холодні, рівні Давидові слова капали як вода на розжеврене залізо.

— Ну, добре! Хай навіть і добровільно! Але, як могла Роксоляна до тієї добровільности дійти? Бо ж як вона могла забути ніч, коли люди її чоловіка, хай і султана, спалили її дім, пробили списом матір, згвалтували сестер і задушили арканом батька? Хіба це забувається?... А як могла забути шлях ясиру через Дике Поле?... Ті покривавлені ноги, потріскані від нагаїв плечі бранців, безумні очі бранок?... Чи ж у звуках султанових поцілунків не чувся їй тріск грудей, що їх пробиває турецький спис?... Чи ж власна дитина, султанове байстря, ніколи не пригадувало їй тих малих — найменших з її роду, побитих на згарищах поруйнованих сіл?... Чи не здавалося їй, щасливій матері султанських дітей, що ось вона плекає в них найлютіших ворогів свого народу... Та що говорити! Не можу я зрозуміти одного: як могла вона забути й примиритися?...

Юнак схвильовано зупинився. Дуже, видно, близько торкалася його ця тема. Але Давид уже обернувся й пильно дивився на запалене обличчя юнака.

— Ну, і... — підштовхнув він його. А в голосі вже затремтіла цікавість.

— Коли я говорю, що не розумію, то маю на увазі двояку поведінку Роксоляни, порівнюю її з нормальною людиною. Що таке нормальна людина? Не будемо сперечатися за абстрактну дефініцію. Але нормальна людина це, наприклад, така, що, скажемо, в однім листі не засилатиме повідомлення про... смерть своєї матері й власне весілля... Розуміється? Через це й думаю, що таку Роксолянину, — на два боки добру: туркам і українцям, Христові й Магометові, — видумали значно пізніше... Мабуть, ті, що самі були в Роксолянинім положенні... Вигадали, щоб виправдати самим собі свою власну поведінку... Я гадаю, що це сталося в тій добі життя нашого народу, коли на місце суворох чинів нашої історії почала заповзати безплідна медитація. За нею, світовими шляхами, присунула психологія й самообсервація та зачали поволі витискати з життя розуміння безкомпромісовости. Вони то в оцінці життєвих подій взялися відогравати невластиву їм ролю. Бо з великих аналітичних засобів стали обезвольюючими знаряддями людського духа. Це знаряддя часом не знає меж. Замість того, щоб лише розділяти складники душі для легшого пізнання, воно їх розжирає, нищить, обезличує... Тому ми, дивлячись на таку Роксоля-

ну, ставимо себе на її місце. Тому ніби можемо собі з'ясувати її душевні процеси... І ось у нас уже знищена гострота аналізу, ми вже безсилі її осудити, ми безцільно бідкаємося над її долею й виправдуємо її, як може б це робили самі над собою... Тому я гадаю, що на початку лише тої доби нашої історії, яку я назвав би двохмірильною добою компромісу, могла створитися легенда про Роксолянну, українську жінку з двома покривленими душами...

Юнак замовк, переходячи по нас очима. Мовчали й ми. Мене вразило, як просякнув він Давидовими поглядами.

— Я беру слово, — спокійно обізвався Давид і обернувся до молодика. — Хочу підкреслити, що з провідною вашою думкою цілком погоджуюся. Хоч ви знаєте, що мені все приємніше не погоджуватися. Але мушу признати, що масте рацію, не розуміючи примирення Роксоляни-бранки з своїм положенням, хоч би й султанши. Але смію звернути ласкаву увагу зборів на один момент вашого не розуміння Роксолянової поведінки. Саме тим, що ви її не розумієте, ви самі впадаєте в оте зачароване коло висвітлювань і з'ясовувань, яке так гостро відкинули й відбили. Ось самі ви вже зачаровані тим процесом аналізу, який вам так не подобається, але за яким і ви тужите, бо в чомусь непевні. А тому теж щось хочете з'ясувати... Через це дозвольте мені докінчити цю історію з Роксолянною за вас?

— Дуже прошу, пане голово, — радісно обізвався молодик. І кожен з нас додав мовчки якийсь рух згоди.

— Я не буду вам нічого з'ясовувати у цій справі. Роксоляна зі знаної легенди жила давно. Хай же її висвітлює легенда. Я ж говоритиму про дійсність. Про модерну Роксолянину, модерного султана, про нашу живу сучасність. Що ця подія стала в ті роки нашої боротьби — це надає їй ще більшої життєвості. Бо то була доба, в якій випробувалися характери. На майбутнє. Усе непотрібне відійшло. Досвід, традиція й воля залишилися назавжди...

Так ось, панове, впродовж одного дев'ятнадцятого року змінив я кілька професій. Усе було непутяще. Але так десь на початку року був я прийнятий до залізничної служби. Став магазинером на одній великій залізничній станції. Доглядати було що. Станція знаходилась недалеко від фронту воєнних подій, її магазини були повні всіляких засобів. Війна багато спотребувала, демобілізація розшарпала, рознесла, розікрала ще більше. Але лишилося ще дуже багато. Ці залишки вже dokonувала революція. Усі революційні влади, які захоплювали цей залізничний вузол, перш за все брали на обрахунок склади матеріалів, роблячи мене відповідальним за їхнє збереження. З непевними помічниками й злодійською сторожею я марно бився, щоб зберегти нам хоч рештки цих великих засобів.

Це мені не завжди щастило. Всілякі комісії в першу чергу арештували мене. Опісля ставили свою сторожу, на день або два. А нарешті вибирали все найкраще й або відвозили або продавали,

не зважаючи на жадні протести. За протести ж можна було висіти.

Моїм безпосереднім шефом був молодий інженер. Війни він не зазнав, бо був залишений при залізничній службі. Був працьовитий, енергійний, рішучий. Гарний тип чоловіки й людини. Ми з ним знали, навіщо й для кого мусимо берегти склади й усю свою енергію й хитрощі мобілізували на це діло.

Мій інженер ніколи не мав часу. Праці в нього в тій добі було досить. Але для одної речі в нього все вистачало часу. Начальник станції мав двох доньок. У старшій з них мій шеф був закоханий. Вони були варті одне одного. Перш за все пасували зовнішністю. Таких красунь, як його наречена, мало було в околиці. На них радісно було дивитися, коли вони де-будь з'являлися удвох.

Є люди, в яких закохання ніби підломлює життєву енергію. Вони стають мрійливо-сонними, зітхають, блукають думками десь у безвісті, стають непридатними до життя. Інші ніби перероджуються. З них випромінюються якісь життєві проміні енергії й волі, що просвітлюють усе їхнє оточення.

Мій інженер не переродився, а лише ніби многократно помножив свій життєвий потенціал. Сила і радість життя так і порскали з нього. Не знаю, як закохання подіلالо на його наречену. Але кажу вам — вони обоє виглядали, як боги. І коли я зустрічався з ними — мені часом здавалось, що з їхніх очей прискають іскри. Це була дійсно пара, яку

зрідка парує мудра природа, щоб показати решті живих усю глибину й красу досконалого кохання.

Так мені принаймні тоді здавалося.

Саме на початку провесни з'явився на станції якийсь революційний штаб. У першу чергу взяли "на учот" мої склади й поставили біля них свою варту. Я в ентій раз мусів вислухати революційний тарарам моїх обов'язків і наслідків їхнього невиконання. Усе було, як завжди. Я очікував, що, грабанувши досить з народнього маєтку, штаб за який тиждень вибереться геть. Але помилився. Бо начальникові штабу не хотілося вирушати.

Цей бувший старшина регулярної московської армії, ставши большевиком і комуністом, міг сміливо конкурувати з моїм інженером щодо зовнішніх якостей мужчини. Певний у собі, як кожний розвезений жінками джигун, він звернув свою пильну увагу на наречену мого інженера. Він почав заходити до канцелярії, де вона працювала, він усюди сам "стромлявся" їй просто ввічі.

Мій інженер навіть не захмарився. Він знав про залицяння москаля, як знала про це ціла станція. Зрештою москаль і не таївся. Та всім було ясно, що він не має ніяких шансів. Я принаймні був глибоко переконаний, що його намагання зайві й безцільні. Як могла проміняти, як могла навіть подумати, проміняти свого нареченого та гордовита красуня? Проміняти ще й на ворога свого народу. А я мав усі підстави рахувати її в курсі тих справ, які в'язали мене з її нареченим.

Здається, що й начальник штабу нарешті зро-

зумів свою невдачу. Бо раптом перервав усі свої залищання. Що сталося між ним і нареченою мого інженера — я не знаю. Але тоді вперше я бачив свого шефа в люті.

— Ну, тепер уже цей штаб покотиться під сто чортів, — думалося мені. Та я не знав ще московської вдачі. Як грім з неба вдарили мене одного ранку оголошення військового стану над містом і околицею. Разом з ним вивішено в найсуворіших тонах складене розпорядження здати до штабу всю зброю. Термін призначався до вечора того самого дня. Хто б не здав цієї зброї, буде — після обшуків на другий день — поставлений перед військовий трибунал. Йому загрожував розстріл.

Я не зрозумів зразу мети цього розпорядження. Таких розпоряджень ми бачили вже перед тим багато. Успіх їхній був вельми незначний. Зброї не зносив ніхто і ніде її не знаходили. За себе я не боявся, бо мав право в службі носити зброю. Але чомусь мені прийшло до голови, що цей наказ спеціально для когось виданий. Для кого саме — я зрозумів на другий день.

Уже ранком цього другого дня прибігли до мене повідомити, що з наказу начальника штабу був переведений трус у мого шефа. У нього знайшли рушницю, револьвер і бомбу. Трус робили в неприсутності самого інженера. Він був десь у роз'їзді. Я не знав, на якому місці свого великого району міг він знаходитися. І мене стиснуло за серце.

Я кинувся до начальника станції. Він теж був

занепокоєний. Я просив його дати телеграми по лінії, щоб якось попередити свого інженера: він не смів уже з'явитися сюди. Все було марне. Наші старання залишилися без наслідків. Бо, не доставши жадного попередження, він ввечорі з'явився додому й зараз же був арештований. Рано мав бути над ним суд.

Тепер ціла тактика підлого москаля мені була ясна. Він вигадав цю ганебну гру з станом облоги й зброєю. Та це вийшло ще огидніше, ніж простий, тоді звичайний розстріл “у порядку червоного терору”.

Але на огірчення не було часу. Інженера треба було рятувати. У першу чергу як голову нашої організації, великого патріота. Я пішов до штабу сам. Але начальник штабу не дав мені й говорити. Я не пізнавав його. Увесь зовнішній блиск культури й людяности зліз із нього. Він шипів люттям й сичав як гад, гостро й ненависно:

— Закони облоги ви знаєте. Я їх міняти не можу. Моє розпорядження про видачу зброї не було виконано. Нічого не можу зробити. Суд скаже своє слово.

І з студеного сичання раптом вибухнув вулькан злости:

— А зрештою це буде наукою для вас, хахлів! Советський суд повчить вас “самостойности”!

Це вже була недвозначна погроза. Хоч я був певен, що він ще не знає про нашу організацію, але інтуїція ненависти підказувала йому, що “ха-

хли" не сплять. Далі просити — було б лише пониженням.

Я вийшов з дверей. За ними вже чекали начальник станції з жінкою. На вислід їхнього прохання я не чекав, бо знав його, а побіг лише до їхньої хати. Наречена мого інженера була вдома. Вона сиділа з сестрою в кімнаті. Сестра була заплакана, а вона сиділа, як кам'яна й гляділа невидючими очима. Я говорив до неї, але вона не обзиралася. На ній нічого не було знати, крім скам'яніння. Такого стану я не бачив ще ніколи. Прийшли батьки. З їхніх облич було видно безмежний одчай. Ми нічого не говорили. Вона зрозуміла, бо, не міняючи пози, запитала:

— Можна до нього?

— Ні, — глухо відповів батько.

Знов важка мовчанка оп'яла нас.

— Лишіть мене саму, — обізвалася вона до нас.

Батьки стрепенулися перелякано, а вона додала просто й рівно:

— Не бійтеся. Я собі нічого не зроблю. Але лишіть мене саму.

Я вийшов пригноблений і ніби побитий. Тієї ночі я не спав. Я бігав по кімнаті, і мій мозок працював шаленим темпом над темою: визволити інженера. Нічого не можна було вдіяти. Нічого. Не було часу, не було людей...

У сьомій годині ранку я був знов у штабі. Мене не впустили. Суд уже зібрався. Я ходив сам по доріжці під парканом будинку, де відогравалася підла комедія, і хвилини мені зупинились. Ця ж пів години — було як рік.

Нарешті брязкаючи острогами, з шаблями в руках, вивели кати мого інженера на ганок. Я кинувся до нього, але мене відштовхнули. Він же стояв блідий, але спокійний і на мій погляд одчаю лише низав плечима. Це був кінець.

Його вели москалі геть по доріжці, я дивився за ним услід, і не помітив, що начальник штабу стоїть перед мною. Він був якийсь сіро-зелений в обличчі, але тримався байдуже:

— Трибунал виконав свій революційний обов'язок. Розстріл. За дві години, там...

Він махнув рукою до парку, круто повернувся на закаблуках і пішов геть.

Я знов кинувся до начальника станції. Він був на службі, але жінки вже зрання пішли самі просити до штабу й ще не повернулися. Я не знаходив собі місця й побіг за ними. Вони йшли назад. Мати й сестра — як дві Ніоби. Лише наречена інженера рівна, ще більш кам'яна, як учора, з невидючими очима й механічними рухами.

Я наближався до них безпомічний і безпорадний, не знаходячи в себе перших слів. І тут мов життя вдарило по нареченій мого інженера. Вона спинилась, озирнулась, ніби прочунявши лише в цей мент, і, прудко обернувшись, швидко пішла, майже побігла назад.

Ми остовпіли й не зараз кинулися за нею. Вона ж поспішала й уже знов була перед помешканням начальника штабу. Мати й сестра щось їй кричали. Здається, гукав і я. Але вона навіть не обернулась. Сторожа біля дверей не хотіла її пускати.

Але це тривало лише хвилинку. Вона штовхнула вояка й зникла за дверима. Даремно мати й сестра намагалися дістатися за нею. Москалі їх мовчки відштовхували, і вони стояли коло плота й трусилися від стриманого плачу. Я стояв біля них, не маючи змоги їх залишити, і безсилий щобудь робити. Скільки там пройшло часу — я не знаю. Але на ганок вискочив якийсь революційний тип, підбіг до нас і подав мені складений лист паперу. Жінки кинулися до мене. Та ми помилялися. Це був лише підписаний начальником штабу дозвіл для мене, лише для мене, побачитися з в'язнем. Це були вже наслідки.

“Революційний тип” — інакше не можу назвати того осібняка — якусь мішанину з робітника, вчителя й сектярського проповідника, — повів мене до будинку. Жінки вчепилися до мене, бажаючи йти теж. Але сторожа їх знов не пустила. І вони залишилися біля воріт, а я пішов з своїм провідником далі. Ми обійшли цілий великий дім, колишні репрезентаційні покої, і увійшли до дому з другого ходу. У колишній прийомній, на обідраній канані сидів мій шеф. Два конвоїри чаділи махоркою й дивилися байдуже на запорошене оточення.

Він побачив мене і встав. На лиці його не було пізнати нічого. Усміхаючись, подав мені руку, і від цього стиску мужньої руки холод свідомости торкнувся мого серця.

— Маєте п'ять хвилин на балачку, — виступив з-заду провідник.

Він витяг годинник і відступив. А п'ять останніх

хвилин, панове, це і мало і... дуже багато. На дрібні речі мало...

З легкою усмішкою дивився на мене інженер. Потім почав говорити, і голос його звучав рівно і твердо, але якоь ніби здалека:

— Ви мене не забудете?

— Ніколи! Я зрозумів, що він хотів цим сказати.

— Добре. Цього мені досить. Я близьких, ви знаєте, не маю. Що вам віддадуть — візьміть собі. Йй — він спинився і на хвилинку замовк — скажіть...

— Не смієте говорити по-хахляцьки! Не смієте! — ралтово заверещав “тип”. — Я не розумію вашого “мові”! Говоріть “па-руські”.

Цей вереск ніби вразив інженера. Він випростався і гукнув на типа:

— Мовчати, хаме! Говорю, як хочу.

Тип заверещав, запінився, конвой підскочив до нас, мене схопили за руки й виштовхнули в двері. Але за собою я ще почув міцний голос:

— Не забудьте!...

Тип вибіг за мною.

— Ага, змовлятися. Бандіти, контрреволюціонери, мазепинці! І вам пора б бути з ним разом!...

Я лише обернувся, плюнув і пішов геть.

Жінки чекали на мене. Коротке й безнадійне було моє справоздання. В десятій годині присуд мав бути виконаний. Не допомгла наречена, яка ще досі не вернулася.

До десятої години залишалось вже небагато. Я, хоч був певен, що помилування не буде, але

все ж чогось чекав. Чекали ми трос, приковані до плота, під байдужими поглядами вартових москалів. Вулиця ж не була вже порожня. Здаля, цілком здаля стояли боязкі гуртки й боялися підходити до нас трьох. Ми були немов проказою позначені, страшні оточенню своєю близькістю до смерти.

І нарешті все стало звичайним і простим. Бо є межі нашому напруженню, межі, за якими піднесення вражінь вже не викликає жадної реакції. Я вже досяг того порога. З десять озброєних москалів пройшло доріжкою парку до заднього входу дому. А за хвилинку показався мій інженер, оточений катами. Він обернувся, побачив нас, хотів спитися і, мабуть, щось крикнути. Але удар прикладом у спину майже звалив його з ніг. Він тріпнувся вперед і, відштовхнутий конвоєм, пішов по доріжці в глибину парку.

А нареченої не було видно. Не було видно й начальника штабу. Стара мати щось зрозуміла, бо лише зойкнула:

— Де ж вона?! — і покотилася долі.

Я кинувся її підносити, до нас таки підбігли відважніші з густої вже юрби, яка зібралася на краю вулиці. Врешті мати трохи очуняла, але сальва з глибини парку знов кинула нею об землю...

Як це все скінчилося — зайво говорити... До вечора я сидів у начальника станції біля цілої родини. Лише старшої не було й досі вдома...

Ми сиділи, мов задубілі. Вже смерком, лише мовчки стиснувши руки всім, я повернувся до себе. Засвітив свічку, узяв наплечник і револьвер та подався через городи геть за місто...

Давид замовк, ніби скінчив своє оповідання. Але почувлися невдоволені голоси:

— Це все? Де ж тут Роксоляна? Що сталося з ними?...

— Я ще не скінчив, — обізвався Давид, як застигло зворушення. — До міста я вернувся передсягнений через два тижні. Тоді бачив і наречену мого інженера. Штаб саме вирушав з міста. У гарному повозі сидів начальник, веселий і сяючий, а біля нього така ж весела і, здавалося, навіть балакуча наречена мого покійного шефа...

— Не може бути!... — вирвалося з кількох уст слухачів.

— І я тоді не вірив своїм очам і думав, що не може бути цього, — спокійно продовжував далі Давид. — Але чому власне не може бути?

— Як? Лише за два тижні? За два лише тижні, — поволі перепитав схвильований голос юнака.

— Егеж, егеж! За два лише тижні, — як завжди рівно відповідав Давид. — Таж у легенді про Роксоляну, султанську бранку, нічого не говориться про часову дистанцію, яка ділила нещасну українську дівчину від щасливої турецької пані. Мабуть, не була та дистанція довша, ніж для модерної Роксоляни... Га? Як же ви думаєте? — І в голосі Давида зазвучала іронія.

Та ми, здається, нічого не думали. Лише хтось з нас знов висунувся з запитом:

— А не знаєте ви, часом, що з цією Роксоляною сталося?

Давид відповів запитанням:

— Знаєте ви Четверне?

Більшість з нас знала це мальовниче село. Серед родючої подільської рівнини лежить крута, прекрута балка з стрімкими стінами. На дні велике село, укрите в гущавині садків.

— Отож на виїзді з Четверного, — доказував Давид, — ми закопали увесь, цілісінький штаб. До одного!...

— А Роксоляна? Роксоляна?

— І Роксолян у теж...

Був кінець зборів. Усі вставали до відходу. Молодик ще заговорив:

— Я зрозумів вас, пане голово: не висвітлювати, а реагувати... Ось сенс життя!... Так?

— Висновок не злий. Найкраще ж у нім те, що ви його зробили самі, — спокійно обізвався Давид.

УКРИТА ЗЛІСТЬ, ОБЛУДЛИВА ПОКІРНІСТЬ...

Д-ру М. М.

Нога мене дуже боліла. Бо на ховзькому моху підошви моїх черевиків цілком вигладилися, на схилі я послизнувся й вивихнув суглоб. З нестерпним болем я таки доліз у долину до колиби. Зручний вівчар - костоправ вправив мені на місце суглоб. З опухлим клубом я мусів би посидіти в нього два-три дні.

Але моїй відпустці був уже кінець. Через день приходив останній термін, коли я мусів приступити знов до праці. До найближчої залізничної станції було доброго ходу принаймні вісім годин. Куди мені соватися в таку путь пішака! Коней у колибі не було. Не було кого за ними й післати.

Отож, не зважаючи на недужу ногу, я все таки вирушив рано з гостинної колиби. Хоч як умовляв мене залишитися старий вівчар, але я знав лише одне: мушу найпізніше завтра ранком бути в поїзді...

До Волосатого, найближчого села, було через краж чотири години ходу для здорових ніг. Але

я волікся цілий день. Пройду чверть кілометра й відпочиваю пів години. Знову чверть кілометра і знову відпочинок. Такого повільного туриста не бачили, здається, карпатські гори ще ніколи.

Місяць уже високо тояв над кичерами*), коли я нарешті ступив на край села. Звідси до залізниці поїду вже на підводі. Поїзд відходив ранком і було ще досить часу.

Та біля першої хати довелося мені спинитися, щоб боронити себе. Не лише ціпком, але й ногами: недужою так само, як і здоровою. Бо якісь півдикі, волохаті рудьки з насолодою завзяття опали мене з усіх боків. Я відбивався як міг, але це ще більше лютило навіжену зграю. Пси просто скаженіли. З близьких дворів наспівала до них численна допомога. А довколишні хати стояли глухі, темні, мовчазні, немов вимерлі. Немов не їхні пси намагалися роздерти необережного подорожнього.

Моя бльокада могла тривати вічність. Нарешті я почав гукати, але не на псів, а до людей. І це помогло. Рипнули двері темної хати й висока постать повільно наблизилася до воріт.

— Хто там?

— Та відженить псів...

— А хто ж це там?...

І цей рівний голос і байдужість до мого забльокваного положення були б, може, мені й комічні, якби не небезпека, що загрожувала моїм штанам і моїм литкам. Флегматична поведінка вуйка на мить перенесла з цієї гірської долини

*) Кичера — гірський верх з заокругленим шпилем.

мене аж над Дніпро... Там так само мої земляки бували байдужі до положення захожого. На жаль, лише свого... Тому, мабуть, і опинився я в цих долинах як чужинець... Одначе на ближчі паралелі не було часу.

— Та стонадцять чортів у ребра! Кажу бо, відженіть псів!...

Грізний і рішучий тон поділав. Постаць рипнула ворітьми, довгий кий опинився в її руках. З скавулінням порозбігалися пси. Я з полегшенням віддихнув і пошкандибав у двір. Так відродно й солодко було сидіти на колодах під плотом, простягати натружену ногу, зняти важкий наплечник.

Я коротко оповідав господареві, хто я, звідки, і висловив побажання ще сьогодні дістатися до залізниці. Він мав мені подбати про підводу. Я заплачу. Він мовчки слухав, стоячи перед мною, високий і стрункий, як смерека в затишному лісі. **А** поки я говорив, з хати поволі виходили її мешканці. Швидко я був оточений цілим гуртом. Спочатку наблизились діти. Малі, півзаспані, в довезних сорочках, стояли вони півколом біля мене. У світлі місяця їхні очі блищали притасним зацікавленням. Безвітряне тепле повітря не ворухало ані волосинкою на їхніх голівках. Мовчазні й нерухомі, здавалися вони мені як “нехрещені діти” з моїх дитячих уяв. За ними прийшли жінки й стали одаль, темні й безформні у сутінку підстріпшия.

Мене слухали мовчки, не перебиваючи. Немов би й не слухали. Якусь атмосферу сторожкої нехоті, впертого, нездоланного недовір'я відчував я дов-

кола. Та до нього я звик. За добу своєї подорожі цими долинами й пляями, я пересвідчився, що так дивилося на захожого все населення цього краю. Мало рацію. Від віків замкнене в гірських долинах, чи заслабке, чи запасивне для активного опору, воно лише цим недовір'ям боронилося від сусідової загарбливости. Недовір'я було його найміцнішою зброєю. І нарешті стало другою природою цього племені. Природою нерухомо-впертою, нездоланно-пасивною. Як ті його праліси, що шелестом недовір'я зустрічають кожного, хто хоче заглибитися у їхню тишину. Бувало, що й чужинець відступав перед ними, перед таємничістю їхньої важезної мовчанки.

Під цією ж статичною нехиттю, мав я нагоду пересвідчитися, була захована безодня ненависти до всього, що не вийшло з цих карпатських долин. Та ненависти не чинно-палаючої, не тієї ненависти, з якої зроджуються великі чини й тривкі цілі. Але ненависти вперто захованої, глибоко закопаної під кількома шарами байдужости й нехоті. І тим сильнішої, чим менш на поверхні видимої...

Тут, у цих карпатських долинах, зрозумів я, щό, мабуть, мав на думці поет, коли говорив про "укрити злість", яка стала уділом мого народу...

Минуло досить хвилин мовчанки. А опісля десь з-під катраги збоку висунулася ще довша постать, ніж та, що стояла перед мною, і поволі наблизилася до нас. Відсунувши дітей, вона зупинилася проти мене в повному місячному світлі. І я бачив, що це старий верховинець, сивий, увесь у змор-

шках, дід, обсмалений сонцем і вітром полонин. Рівний і цупкий, він, здавалось, давно розминувся з роками. Ті пішли своїм шляхом, а він залишився тут сам, зав'ялений і висушений, аж до віку. Бук-насі́нник серед молодого ліску на галяві.

— Слава Ісусу!

— Слава на віки.

— А хто ви?

— Подорожую по ваших горах...

Хвилина тиші. З-під навислих брів не видно очей.

— А чи ви будете пан?

Якби не ця врочистість цілого оточення, я б за-реготався на все село. А так, треба було відповісти. Звичайно, притакує:

— Та пан. Або що?

— Та розмовляєте ви по тутешньому...

Я вже розумів... І знов було мені не до сміху. Цілий світ їм, тут у горах, поділився на "тутешніх" і чужих. Перші були лише з їхнього, тубільного роду. Того роду, що мав право бути паном цих гір, полонин, лісів. Але це право заспав, прогаяв, пропустив. Чужі, нетутешні руки вхопилися за його права. А сам він став у себе вдома лише жебраком.

І знов, заслабкий, чи запасивний, поглибив він безодню своєї укритої злоти. Чужинці її не лякалися. Вони таки ставали поволі панами над його землею й сягали загарбливими руками по його душу. А він, "тутешній", віками зрезигновано дивився на панування чужинця й нарешті погодився: ні-

коли “тутешньому” не бути паном, не підвестися на справжнього володаря своєї землі й душі.

Тому в слово “пан” укладає цей рід цілу гаму найрізніших понять. Крім інертної погорди до загарбників, ще й зовнішній пошанівок раба до свого володаря.

Пан!... Пан приходять з півночі й з півдня, зі сходу й заходу! Він приходять переконаний і переконуючий, що Бог і доля післали його визволяти цей гірський рід, навчати, відроджувати й визискувати. За це він бажає лише покори й тільки покори. Він дає цьому роду право бути покірним! Для непокірних він має теж право: право звиснути на панських багнетах. Перше право — покори — безпечніше... І рід удає з себе тиху й покірну отару, під овечим руном приховуючи невживані вовчі м'язи...

Так! Тут, у цих долинах, відгороджених від світу й долі, зрозумів я, як ніколи, до болю близько й нестерпно, ще й другу половину поетової характеристики: “облудливу покірність”...

Мене згодилися відвезти до залізниці. Старий пішов запрягати. Авдиторія розійшлася. Мене запрошували до хати, де видно було, як немічний каганець безнадійно змагався з темрявою кутків. Але з тиші й свіжості подвір'я мені не хотілося в духоту житла. І я залишився сидіти на колодах.

Місяць високо стояв над хатою, ясний і чіткий, якого ніколи я не бачив на рівнинах. Гори атраментом **залили обрій**. Виразно-близько шуміла річка. Промовляли лише стихії **наймогутнішим**

своїм голосом: тишею. І мені було так, ніби це я єдина жива істота стаю свідком, як іде ніч через причасну гірську землю...

За півгодини віз виїхав за ворота. Коні дрібними кроками йшли вгору, легкий віз підстрибував на камінні. Але мені вигідно було сидіти, майже лежати, на м'якому оберемку сіна.

Спочатку ми їхали мовчки. Але дорога весь час йшла вгору, кіньми не треба було керувати, і мій візник, старий верховинець, півобернувся до мене. Почалася розмова. Дивно недовірлива розмова, більш подібна до судового допиту, ніж до балачки. Допитувався старий. Запити, обережливі й заскочливі, ніби обмацували з усіх боків мою "панську" істоту. Вони, здавалося, мали одну ціль: з'ясувати нез'ясувальну дійсність: як пан міг бути одночасно і "паном" і признаватися до "тутешньої-сти"...

Я відповідав старому, не подаючи й вигляду, що розумію його недовірливу зацікавленість. І коли всі запитання були поставлені й відповіджені, ми знов замовкли. Тепер я вже добре приглянувся дідові. Враження залишалось те саме: статична сила, недовірлива відчуженість причасна нехтї. Тавро!

У гострому світлі місяця я пересувався очима по його постаті й нарешті зупинився на його руках, що тримали віжки. І здивувався. Ті руки, зморщені й жилаві, були непропорційно малі до цього могутнього тіла. Аж ніяково було дивитися, що такий ломихребет мав руки панянки...

Дід знов відвернувся від мене й дивився вперёд, часом стріпуючи віжками. Але раптом струснув ними сильніше, замотав об край люшні й цілим тілом обернувся до мене, немов приправляючись до якогось учинку.

Нічого не розуміючи, трохи вже збентежений, я дививсь, як поволі підносить він угору обидві руки. Простяг їх, випростав, нарівняв. Довгі, з вузькою п'ястю, гостро зарисовуючись проти місячного неба, пнялись вони напружено вгору, немов до присяги, чи для проклону. Дід затряс ними, раптово спустив долі й заговорив знов. Але голос його був уже цілком інший, ніж той недовірливий тон, яким він розмовляв раніш. Видавалося, розкрилася безодня, в якій була захована його "укрита злість". Тепер, нестримувана "облудливою покірністю" вибухла вона такою силою ненависти, що я аж перелякався:

— Оцими руками я добив його! Забив, як скаженого пса!... Оцими руками!...

Він простяг свої руки до мене. М'язисті, сухі, покручені п'ясті тріпалися майже біля самого мого обличчя. А палке шепотіння шелестіло до вух:

— Оцими руками... Оцими...

Не соромлюся признатися, що я злякався. Та й хто б не злякався, будши недужий серед гірської самотини. Сам на сам з велетнем, що так сильно, несподівано й гостро починає звірятися з своїм душогубним минулим.

А дід, не помічаючи мого замішання, або й не

звертаючи на нього уваги, присунувся до мене ще ближче й говорив далі, майже мені в обличчя.

Була це стара, занадто добре знана цим горам історія. Давня й нова одночасно. Може, лише трохи відмінна переведенням у цій модерній добі гуманізму й поступу. Проте проста й грізна, як гірські праліси.

Започаткував її пан. А паном був жид. Світовий зайда, нахабний і ненажерливий визискувач, що своєї батьківщини не мав і чужою погорджував, вибрав він ці карпатські долини за своє кубло. Його ціллю було багатство, а знаряддям ошуканство, визиск, горілка й екекуція. Гірський рід став його рабом. Раніш запродав йому масток, а опісля й утоплена в горілці душу. То це він, головно він, жид-зайда прищепив йому глупу, безсилу ненависть, що зближує людину до рівня загнаного в хащі безборонного звіра.

У такі хащі ненависти й одчаю був загнаний колись і дід.

Було це давно. Він був тоді ще молодий. О, гей!.. Одружився... Почав газдувати. Все, як з діда-прадіда. Спочатку велося добре. Був хліб, було й до хліба. Але прийшов неврожай, худоба майже вигинула. Не було навіть на глевкий малай і не було нізвідкіль помочи...

Ні, була. Лихвар-жид давно пропонував її. Він давав гроші й не потребував ніякого проценту. За процент брав лише худобу. Увесь приплід, який дасть вона від хвилини позички, буде його, шинкаря. Верховинцева ж повинність доглядати, пле-

кати ту худобу, щоб завжди була до лихваревого розпорядження.

Довго опирався тоді дід. Але не було іншої помочі. Уже майже ціле село було так у шинкаревих руках. За глевкий малай, що не ситив, а лише забивав почуття голоду, за горівку, що не тішила, але давала лише оману втіхи... І нарешті дід таки пішов до шинкаря й поставив при свідках свій підпис-хрест на списану умову...

У горах, як день не приходиться на день, так і рік на рік. По роках голодних приходять роки тучні. Аж занадто тучні. Ніби раптово згадує Господь на свою забуту землю і роками плодючими починає надолужувати попередню біду й страждання... Так було й тепер.

Знов були добрі зарібки в лісах і на рівнині. І врожай на полях. І багатий приплід худоби. Все множилося, як не бувало ще, здається, ніколи. Але все множитья для лихваря. Був то його врожай, його худоба, його зарібки й зиски. Але все йому було мало. Все було мало тим страшним параграфам, що вискакували з кожної підписаної колись умови, з кожного колись з'їденого кусника малаю, грудки соли, чарки горілки. Хто цьому не вірив, хто опирався — було ще гірше. Екзекутори й жандари вчили ворохобника обов'язків.

Дійшло й на діда. Хотів він продати трохи худоби — не смів. По власноручно підписаній умові вся вона вже належала жидові. Але таки не побоявся й продав. Прийшов суд, параграфи, і він програв. Мусів програти. Панське право не для тутеш-

ніх. Треба було платити, але не було чим. Прийшов ексекUTOR і продав, що далось продати. Усе закупив шинкар.

Він затаїв зуби й кинувся по судах. Ходив до міста, висиджував по смердючих адвокатських передсінках, ставив без числа незграбні хрести підписів на численних крутійських паперах. На тих хрестах розпиналася його надія на право, право й справедливість. Знов усе програвав. І остання ексекуція продала його обістя. Закупив його знов той самий лихвар...

За річне комірне пропонував йому потім залишитися в його власній хаті. Але залишатися вже не було кому. Бо ще раніш померла жінка, а за нею й діти. Панські параграфи виточили з них кров і душу. Навіщо ж самітньому вдівцеві хата?...

Як скінчився тоді публичний торг, і кілька господарств стало власністю коршмар'я, і кілька таких, як він, вчорашніх газдів стали шинкаревими наймитами, — всі пішли до коршми. Лише він намірився просто в гори. Блукав там цілий тиждень. Що робив? Думає. Про що?...

На це дід не міг дати вже тепер відповіді. Не міг би, мабуть, дати й тоді. Рішаючі думки й невідкличні рішення не творяться ніколи в свідомості. А на власну підсвідомість не маємо слів...

Але за тиждень блукання по горах він появився в селі. І всі з острахом уступали дорогу обдертому, грізному привиду, що в образі людини простував через село...

Була неділя, підвечір. Ціле село було в коршмі.

Не можна було протовпитися. Але раптово утворився мовчазний прохід від дверей до стійки, за якою стояв шинкар. Не бачачи нікого, не обертаючи голови ані вправо ані вліво, мов сліпий, вг'яливши очі вперед, підійшов привид до стійки. Не промовив ані слова, не зробив ані одного попереджуючого руху. Лише раптово простяг обидві руки... ось так... ось так... Вони зціпилися на шинкаревому горлі...

Потім усе затерлося в його пам'яті. Не пам'ятає він, як відірвали його від перекрученої шинкаревої ший, як довели до міста, як судили. Він мовчав на слідстві, мовчав на суді. Не обвинувачував і не виправдувався. Мовчав. Але за нього говорило сжебрачене село — сувора дійсність гірської долини. Була це страшна й переконлива оборона. Проти нього говорив страх, страх визискувачів перед рабами... Лише цим конфліктом міг я собі пояснити, що він дістав лише досмертну в'язницю... Потім побігли роки... Війна... Помилування...

Дід замовк. Але я навіть не помітив зразу, що він перестав оповідати. Я не бачив ночі й не відчував оточення. Я бачив дні голоду, одчаю, визиску й безвихідности... Я бачив звіра, що затравлений, вже майже добитий, ще робить останній скок, щоб втягтися в мучителя останнім, безплідно-безнадійним скоком!... І цим звірем була людина!... Людина з мого роду!...

Страх мій проминув, ніби ніколи й не бувало. Та й кого я мав боятися?

Дід мовчав. Він знов одвернувся від мене і, зда-

ється, понад голови коней намірився зором на гірський обрій. Мовчав і я. Ми не мали вже про що розмовляти...

Місяць помітно посунувся долі, далеко в долині заблимали вогні залізничної станції. Коні почали присідати на задні ноги. Гальмо заскрипіло по жорстві. Старий закрутив важки за руки. Почався спуск...

Нарешті ми були біля залізничного двірця. Але до поїзду було ще добрих пару годин. На чекання — багато, а на спання мало. Я відчув голод, і ми почали глядіти ближчу коршму. Вона була біля самого двірця. Старий дав коням сіна... Ми ввійшли до брудного, зачадженого тютюновим димом покою. Два верховинці спали за столом, поклавши на руки розпатлані голови. За стійкою куняв жидшинкар. Прочунавши, він зустрів нас низькими поклонами. До мого діда вони напевно не відносилися.

Я сів у кутку і замовив вечерю. Шинкар знов уклонився і швидко приніс для діда хліба й вкраяв йому кусень ковбаси, що сумно звисала сама-однісінька з брудної полиці. Він поставив перед ним і склянку горілки та розпучливо нахилився до мене:

— Пробачте, пане. Дуже прошу, пане, пробачте! Я не маю для пана нічого. Усе вийшло...

— Як нічого?... Та дайте мені ковбаси! Аджеж ще маєте?

Шинкар ніяково переступив з ноги на ногу й ще ближче підступив до мене.

— І ковбаси немає, пане.

— Як немає? А це що? — почав я вже обурюватися, показуючи пальцем на дідову вечерю.

— Прошу пробачення, пане, — знизив ще більше голос, майже зашепотів шинкар. — Але ця ковбаса не для пана. Пан не будуть її їсти... Це лише для тутешніх...

Він винувато тер руки й винувато вклонявся, ніби не знаючи, як вибачитися перед паном, що не має нічого для панських уст і шлунка, а все лише для тієї невибагливої й покірної отари, що зветься "тутешніми".

Що було робити? Я витяг ще решти своїх запасів і попросив чарку горілки. Але й ця горілка була лише для "тутешніх". Та все ж з окремої шафки приніс мені шинкар чарку "панського" питва...

Я швидко наситився, але дід у кутку ще поволі дожовував. Коршмар почав куняти за стійкою. А я знов приглядався старому. Він побожно споживав "тутешню" вечерю, і лице його було простим лицем насиченої людини. Нічого, крім насолоди споживання не було ані в тих рисах, ані в сивовійних очах. Немов не він це перед годиною оповідав мені жорстоку гірську драму, ім'я якої було й залишилося: "Укрита злість, облудлива покірність".

ЛЮДИ

Чув це я потім ще кілька разів, але вперше від старого Бенеди, що віз мене колись із Бару з ярмарку:

— Ну, що діду, добрий був ярмарок?

— Не дуже, паничу! Людей мало було.

— Як мало! Таж протовпитися не можна було! Увесь майдан возами заставили! А ви — мало!...

— Та тож, паничу, все були жиди, кацапи, цигани! Людей, кажу, було мало!...

Для нього лише він та його плем'я були людьми. Решта — менше ніж чужі. Егеж. Тепер у Бару “людей” буває ще менше: ярмаркують на Соловках.

* * *

Прийшов я якось з праці раніше, ніж звичайно: мене звільнили. Дуже, мовляв, їм шкода мене, але насунулася криза, безробіття. Треба забезпечувати своїх...

І страшенно розлючений, я лаявся, лаявся, лаявся...

— Ні, ти подумай, — кидався я до приятеля. — Чужинець!... Га! А хіба ж чужинці не люди?...

— А ти заспокійся, — спокійно втихомирював мене приятель. — Ті, що викинули тебе, — мають цілковиту рацію. Бо чужинець таки справді не є людина. Що таке людина? Це — твір лише одного з тобою племені. Решта — филистимляни*), гої**)... взагалі ж не люди.

Тому стягни міцніше ремінець, мовчи й крипись...

* * *

Дуже закортіло мені колись змінити своїх старих господарів. Кажуть, що й наймиліший гість уже на третій день смердить. А що ж казати про гостя на рік сьомий?

Сусіднє господарство, до якого я хотів перебраться, довго відмовлялося від чести бачити мене в своїй господі. Нарешті дозволило. Але з умовою: тому що приспіненням друзів і власною нерозважністю став я світовим заволокою, то за ласкавий дозвіл мушу новим господарям заплатити вп'ять разів більше, ніж усі інші люди, що не мають мого почесного заволоцького звання.

Мудре рішення! Тепер не XVIII вік і тому якось не випадас, по всіх високогуманних пактах, писати, як тоді на кордонних стовпах: “Жебракам, псам і чужинцям вступ заборонений”...

Але настирливого гостя можна спекатися в ін-

*) Филистимляни — нарід несемітського походження, з початком II віку до Христа осів на південнім побережжі Сирії, воював з жидами.

**) Гой — зневажлива жидівська назва для християн.

ший, більш гуманний, спосіб: бити його не по черепі (хто зна, може й витримає!), а по гаманці!

Однак нові господарі на новій методі попеклися. Бо я перестав їсти, а п'ятикратну таксу таки заплатив і до них таки перебрався. От де придалася хаклацька впертість! Могутня прикмета! Та й не дивно! Вправлялися ми в ній цілі століття й завжди її використовували інші. Добре, що хоч раз одному з нас стала вона в пригоді... Наука ходить не по лісі...

* * *

Поліційний комісаріят у великому фабричному місті працює й увечері. Бо на всілякі урядові справи робітники мають час лише по праці.

Тому в реєстраційному відділі між п'ятою й шостою годинами вечора завжди повно народу. Затухле повітря тхне запахами залежалих паперів і дешевих цигарок, що їх без перестанку курить старий реєстратор.

Він не дивиться на нікого, лише простягає через віконце руку, бере від одвідувачів папери, робить кілька заміток і стукає печаткою. А говорить він лише дві слова, навіть не підносячи голови від паперів, лише-но зачує рипіння розсохлих дверей:

— Чужинці набік!

“Чужинці набік!” хрипить він як астматичний мопс. І сам він подібен до старого мопса*), обсіпаного гречкою, беззубного й хрипливого.

Чужинці стають набік, очікуючи, аж залагодять свої справи тубільці. Але якщо хто-будь з чу-

*) Порода собак.

жинців і не почує хрипіння старого й не стане “набік” — не шкодить! Старий таксамо візьме від нього зараз же папери й залагодить його справи. Але на кожен скрип дверей не перестане кидати свій хриплявий, автоматичний наказ:

“Чужинці набік”!

Милий мопсе! Як би це ти почував себе на моїй землі, з її традиційним: “Свої набік!”, що його ще й досі то хриплять, то дзвінко викрикують старі й молоді мопси мого народу на всіх просторах моєї батьківщини?!...

* * *

Ми закінчили чужинну школу. Бо по своїх засили загарбники. До тієї школи дерлися ми зубами й пазурами, вгризалися в науку й чужу мову, змагалися й нарешті подолали!... Тепер у світ, у широкий світ!

Пішли попрощатися з школою в особі її керівника. Високий урядовець прийняв нас чемно й сухо. Ми дякували довгими промовама, щиро й приязно, розпливаючись у висловах вдячності й вірності, як взагалі вміють дякувати “хахли”. Він слухав байдуже й спокійно відповідав:

Він висловлює задоволення з приводу закінчення нами освіти в його школі... він радий, що ми пізнали його край і нарід... він певен, що, повернувшись додому, ми не забудемо виявленої нам ласки... Тепер же ми вільні. І він дозволяє собі дати нам пораду: ми не сміємо робити конкуренції освіченим людям його народу, не сміємо відбивати в них хліб своєю науковою зробою, яку здобули.

Ми мусимо вернутися знов до тієї праці, від якої відірвалися до науки: знов товкти каміння на дорогах цегли на будовах, копати землю, навантажувати тягарі... Щоб з тієї праці, до якої ми, чужинці, тепер здібні, не вибивати своїх колег — тубильців... Він закликає до нашого почуття колегіальности!...

Я слухав його переконуючої промови й починав розуміти, що наша наука ще не закінчена: треба ще буде простудіювати й міцно засвоїти ті різноманітні філянтропійно-гуманістичні методи, які б дали змогу й нам на своїй землі переводити в життя теоретичні міркування діда Бенеди.

* * *

Не знаючи, що я чужинець, почав мені оповідати один вельми-вельми поважаний пан про мою батьківщину.

Він устиг там побувати. Досить часу, щоб збити собі копійчину. Правда, його копійчина опинилася там, де й усі “копійчини” моєї батьківщини, але цей випадок не позбавив вельмиповажаного пана бадьорости. Він з захопленням оповідав мені про степ, величні розливи рік, благодать літа й привітність людей. Але найтривкіші спомини залишили йому смакові вражіння... І він ковтав слину, облизувався, пляцав язиком, і запевняв мене, що ніде, в жадній землі він не їв так смачно, як у моїй батьківщині...

І він знов і знов повертався до цієї запашної, смачної теми. Він висловлював надію, що прийде час, коли він знов повернеться до того гарного

краю, де такі привітні люди, така гарна природа й де так легко, ганебно легко напихати гаманець і черево...

Він твердо переконаний, що, крім зубожіння, жадної іншої зміни не зайшло на моїй землі. Вона знову встане на ноги, ласкава й привітна та багата. Вона знову прийме його в свої обійми, буде годувати, плекати й давати можливість набивати грошенята й черевце!...

Я слухав його, не перебиваючи, і думав, що він, мабуть, не помиляється. Бо ж дійсно! Мільйони північних заволок з Волги й Окі скубуть і обшарпують мою батьківщину, нищать і викорінюють моє плем'я. Нема чого тратити надії й вельми, вельмиповажаному.

* * *

Ті причини, що штовхнули голову чужинця із Кобеляків у мотузяний зашморг, були, мабуть, цілком достатні для такого вчинку. Але що змусило його повіситися саме перед відкритим вікном свого покою, — про це вже тяжко робити якібудь здогади...

Отож рано-вранці численні мешканці великої кам'яниці могли бачити його, і від уст до уст летіло похапливо-цікаве:

— Чужинець... повісився чужинець!...

З мертвим чужинцем поспіху ще менше, ніж з живим. Тому урядові чинники з'явилися лише на третій день, списали відповідний акт і відійшли. А вішалник залишився далі висіти перед вікном. І висів би може й досі, якби не здорові нюхові зми-

сли мешканців кам'яниці... На сьомий день відповідний відділ магістрату усунув нарешті чужинецькі рештки...

Бідолахо, кобеляцький чужинче! Тому то так ґрунтовно ти й кольонізуєш Соловки, Туркестан, Нарил і інші ближчі та дальші краї, що єдиний порятунок, до якого ти додумався своїм кобеляцьким розумом — це повіситися, та ще й перед вікном!...

* * *

Я працював як... як... Ні, тяжко знайти порівняння. Як працює кожна людина, коли нарешті дірветься до праці. Після довгого часу безробіття й голодування.

Та крім перспективи зарібку підштовхував мене ще один стимул: “Почекайте! я вам покажу, як працюють наші!”

І я перемагав навалу праці, як Геркулес*) Антея. Ні! Як кожен працюючий “хахол”, що подібно бджолі клопочеться біля вулика, не замислюючись над тим, кому, куди й навіщо піде її праця.

З мене були задоволені. Мій шеф спочатку недовірливо дивився на мою запопадливість до роботи, запопадливість чужинця, що виконує “все й ще трошки”. Але швидко пристосувався й почав праці придавати. Спочатку трохи. Я встигав і від себе ще придавав. Потім більше. Я виконував і при-

*) Геркулес (гр. Геракл) — найславніший герой грецького мітичного світу, ідеал мужеської сили й чесноти. Він переміг м. ін. велетня Антея, володаря Лібії.

давав ще. Потім ще більше... Нарешті все керування справою склав на мене. Я виконував... А мій шеф почав дивитися на обсяг моєї праці, як на нормальну для чужинця річ. Я ж не вмлівав.

Нарешті праця була закінчена. Закінчена блискуче. Шеф сяяв від задоволення зарібком і репутацією фірми. Мені ж пора було забиратися.

Тішучись з заплати, з нагороди за праці́вний ефект, чекав я на розрахунок. Але чого дочекався, — ніколи не сподівався. Відспівавши мені дитирамб, недбало сягнув шеф до кишені й подав мені банкноту. Механічно взяв я її. Вся кров кинулася мені в лице: це була не платня, а відчепне. Уся праця, енергія, мої старання й охота були оцінені гірше, ніж совісний власник невільників оцінює працю власного раба.

Я вже не пам'ятаю, що сказав шефові. Але він був здивований. Він не змішався ані хвилинку й прочитав мені довгу, повчаючу лекцію. Сенс її був, що я чужинець і як такий мушу бути вдячний, що дістав працю. А діставши працю — вдячний, що вона гонорована ще хоч так. А як не вдячний — навіщо я опинився на чужині?.. Мав сидіти вдома...

Він говорив, а я, отетерівши, слухав його й заспокоювався. Бо він мав рацію: наші Бенеди філософують, а чужі переводять їхню філософію в життя. Тому то чужинці ми для них, а не вони для нас...

ВЕЛИКИЙ ЛУК

Уже більше чверть віку висів він над ватраном у Яхненків: великий папуанський лук з Нової Гвінеї.

Славний мандрівник, що з своїм козацьким розгоном до світу запізнився вродитися на пару соток років, привіз його на Гетьманщину із своєї останньої подорожі. Незадовго до смерти він подарував його родині Яхненків, з якою був зв'язаний глибокою приязню.

Він не хотів його віддати до жадного музею, куди без жалю й без втіхи збував свої записки й збірки. Бо цей лук був подарунком від ворожбита-папуанця, з яким мандрівник колись побратався. Лук був славною зброєю. Погolos про нього йшов колись по цілому Маклаєвому побережжі. Бо жаден лук не прибав своєму власникові стільки черепів, як цей. Тонким карбуванням була позначена їхня кількість на твердому як ріг дереві й перевищувала пів-сотні голів.

Та не лиш цим був славен Великий Лук чаклуна. Він ще передповідав смерть. Але смерть не від старечого нездужання, не від хвороби, не в тіні

приморського гайку. Ні, смерть бойову, войовничу: спис проти спису і кий на кий...

Тоді все одно, натягнена, чи ні, озивалася його жилина тятива дивною нотою. Була це нута така глибока й повна, як жаден інший тон, людині знаний. І виходила вона ніби з безконечної віддалі, що була всюди: нагорі й долі, спереду й з-заду, на небі й під землею. Вона нагадувала таємничо-повний тон великих океанських мушлів, що гудуть захованими в них голосами вічних предків. І коли озивалася — тоді плем'я знало: Великий Лук радіє з близького бою й тішитися з нового карбування...

У нового власника лук ані разу не загудів. Великий мандрівник безсило догасав на півночі, далеко від своєї соняшної батьківщини. Така ж смерть не торкалася Великого Лука...

Яхненки дізналися теж про цю властивість папуанського лука передповідати війни й смерть. Але віднеслися до неї насмішливо й скептично. І повішали його високо над ватраном, майже під стелею, щоб ніхто не міг досягти до нього.

Рід Яхненків був з тих старих козацьких родів Гетьманщини, де колись Великий Лук міг би брєніти без перестанку. Мабуть, будши нащадками легендарних "Ігрових воїв", гонилися Яхненки світами. Ворскла, Жовті Води й Полтава, Грінвальд і Сарагоса, Царгород і Відень — були тими етапами, на яких бігом віків зупинявся рід, шукаючи собі чести, а батьківщині слави. Німими свідками їхнього минулого були їхні козацькі могили.

Своя слава проминула, а честь войовників за-

лишилася. Було щось проклятого в цій родовій честі, яка по інерції гонила рід і надалі по бойовищах слави чужої.

Семилітня війна, турецькі походи, Наполеонівські війни... Австерліц, Москва, Ляйпціг... Усюди, де проходила чужинча слава, кривавився старий козацький рід. І нарешті загубив і сліди споминів про своє славне українське минуле, не признаючись до нього ані в півсні родових легенд. Жив уже для нової, чужинчої, слави, вслухувався в її заклики до козацької честі й крові...

Останньою бойовою смертю в родині Яхненків була загибель одного з них в окопах під Плевном. Але тоді ще Великий Лук не висів над їхнім ватраном. А опісля прийшли спокійні часи...

Нарешті в домі всі майже забули про дарунок великого мандрівника. Забута, запорошена, з обвислою тятивою й двома стрілами навхрест, висіла зброя над ватраном. Нічим не нагадувала про свою славу Великого Лука. Не бриніла ані разу. Були спокійні часи.

Лише одна стара Яхненчиха, мати господаря, пам'ятала ще таємницю, що її звів колись великий мандрівник. Але нікому з молодих не зрадила її. Сама лише часом задумливо оглядала дивовижну зброю.

Аж одної зими, коли від голови родини, полковника Яхненка, не було вістей з далекої Манджурії, Великий Лук прокинувся зі сну. Того вечора на дворі крутила заметіль, якої давно не заз-

нала околиця. Вона несамовито гула й висвистувала біля дому, вдираючись своїми голосами в кожен щілину вікон, дверей і коминів. Хльостала по шибках вітами вишень, термосила віконницями й зривала з даху спорохнявілі гонтини. А коли досягла апогею й зломила перед домом столітню ялину, яка нізащо не хотіла схилитися перед нею, — тоді озвався й Великий Лук.

До реву й посвисту бурі вступила нараз рівна й грізна нута. Вона покрила всі голоси, що висвистували надворі. Ні, була їхнім звуковим тлом, широким і глибоким, як далеке море. Зібрана в кімнаті родина замовкла, збентежено вслухуючись у незнаний тон. А він наближався й віддалювався, міцнішав і затихав, підносився й падав, як гудіння далекого велетенського органу. І не можна було пізнати, звідки він об'являється й куди зникає.

— Лук, лук!... — закричав восьмилітній син полковника, показуючи вгору. І всі обернулися до стіни над ватраном. Один з цв'яшків, на яких висіла зброя, мабуть обірвався. Тепер у нестійкій рівновазі гойдався Великий Лук на одному гвіздку. Мовчки слідували очі присутніх, як вихитувався він до темпу таємничого тону. Амплітуда розкиву зростала, як міцнішала й наближалася грізна нута. І раптом спадала, як спадав тон. Ніби чийсь могутній подув хитав по стіні дивовижним вагалом до модуляцій дивовижного звуку.

І вже здавалося, що це сам Великий Лук брешить згаданим знов тоном, розхитується в такт до власного бриніння. Мов зачаровані гляділи всі

на цю гру звуку й руху. Аж поволі тон, загасаючи, стих. Лук хитнувся й безвладно повис.

Усі сиділи мовчки, немов боячись порушити зняковілу тишу. Дружина полковника поблідлими устами порушила її перша:

— Де він? де він?... Чом не пише?...

Вона почала вставати, але похитнулась і зойкнула. Свекруха підхопила її. Обидві жінки — мати й дружина — обнялися в тривозі за життя сина й чоловіка. Полковниці було зле... А за хвилинку гнав до міста крізь бурю й заметіль очайдушний верхівець. Поспішав за лікарем помагати прийти на світ новому воякові...

Тієї ночі мало хто спав на хуторі Яхненків. До висвисту бурі мішалися зойки родільниці. А в покої з ватраном стара Яхненчиха похалцем оповіла полковниковому братові, своєму другому сину, легенду Великого Лука.

Молодик лише знизував плечима. Це було поза його світоглядом. Він зняв зі стіни зброю, обтер порохно, натягнув з великим зусиллям суху жильну тятиву й пустив її. Лук видав лише ясний струнний тон, цілком не подібний до того, що звучав тут раніше... Дурниці!... Галюцинації!... Бабські казки!... А в відчинених дверях стояла радісна, сяюча мати й сповіщала:

— Онуки!... Другий онука!... Як же врадується батько! Як врадується!...

— Бачите, мамо, що цей лук віщував цілком інше, ніж ви казали. Він мені віщував небожа, вам онука, а братові сина!...

І знов до покою вступило полковникове ім'я і причатність небезпеки, з якою він був там, далеко в манджурських снігах.

Так з бринінням папуанського лука ввійшов у життя Марко Яхненко.

Але про його батька не було відомостей. Аж занадто довго... Нарешті страшну звістку довідався першим брат: полковник загинув у кінному рейді до японського запілля. І сталося це, здається, тієї ночі, коли озвався Великий Лук...

Як не скривали все від жінки й матері, але нарешті й вони мусіли дізнатися... Козацькі родини довго не бідькаються. Найбільше боліло, що зотліє десь дороге тіло без чесного похорону...

Але вже весною прийшло на хутір велике листування в англійській мові з урядовими перекладами. Прийшли й особисті речі полковника, дбайливо складені в малий пакунок і його шабля. І з боєм та гордістю читала родина переклад японської реляції про смерть Маркового батька. Чесний ворог з пошаною й подивом висловлювався про хоробрість полковника, що сам один, покинутий вояками, боронився до останнього. Він упав між кількома зарубаними самураями. Вороги поховали його як героя з військовими почестями і засвідчували родині своє співчуття й подив... Над незною їм ще козацькою честю...

Усе це сталося тієї таки ночі, коли бринів Великий Лук. Він не зрадив своєї слави...

А потім знов прийшли спокійні часи. Полковників брат зайняв його місце на чолі родової тра-

диції, ставши теж вояком. До неї ж готувався й старший полковник син. Обидва чоловіки рідко бували вдома на хуторі. Один, коли дозволяла військова служба. Другий — коли дозволяла школа. А так хутір Яхненків, віддаль від великого міста, залишався королівством малого Марка.

Під доглядом двох жінок ріс Марко спершу самотньо. Як не близькі були йому мати й баба, але найкращим товаришем був він собі сам. Сам вигадуючи виграшки й пригоди, він не тужив за великою компанією приятелів. Між сусідніми хлопцями не мав їх. Але опісля справжній друг по'явився. І була ним книжка.

Ледь навчившись читати, залізав він з книгою пригод до глибини саду й не чув, бувало, як збентежено гляділи й кликали його по всіх усядах. Він мандрував по далеких краях, приймав участь у воєнних пригодах, з'являв народи й підбирав землі. Це його, Колумба, вітали бронзові люди Нового Світу; це він, Кортес, полонив Монтесуму; це над ним, капітаном Куком, справляли дикуни канібальську перемогу...

А вернувшись до хати, він з острахом здійснював зі стіни папуанський лук, стирив з нього порох і даремно намагався натягти жильну тятиву. Могутня зброя для могутніх рук. І безслідно натрудивши дитячі м'язи, обережно вішав Марко зброю на старе місце. Він, зітхаючи, дивився на неї, і ніколи йому так міцно не бажалося бути вже дорослим і міцним, як у той мент. Він бо бачив себе струнким і сильним мужем, що, притиснувши

ногою один кінець лука, влучає міцною стрілою в ворожу ціль.

Велика родинна бібліотека, занедбана й запо-рошена, наскрізь пролізла шашлями, таїла ще в собі безліч інших покладів. Їх усі відкривав Марко. Стягаючи з полиць якісь стародавні книжки, сіро-жовті від пороху й віку, подивляв спочатку хлопець чудернацькі літери, дивовижні вінієти, орнаменти й дереворити. З них гляділи на нього часом суворі гетьманські обличчя, часом митрополичі лица, або веселі й лукаві козацькі Мамаї чи київські спудеї.

Здивовано розглядав ці старі, незнані йому речі Марко й ніс запитатися матері чи баби.

— Звідки ти це взяв? — була їхня здивована відповідь. — Лиши, поклади на місце, бо запорощишся!

Ось були їхні висвітлення на всі причасні дитячі запити. Сам, не так розумом, як непомильною дитячою інтуїцією, доходив хлопець до розуміння тієї старовини. Це були свідки забутої батьківщини. Свідки українського роду, що колись був зрікся сам себе. Свідки, що століття ховалися в невиді забуття, не об'являючись нікому. І нарешті дозволили діткнутися себе малій дитині. І ожили.

Читаючи першу сторінку півзотлілої книжки “Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана...” відчувала дитина легкий треміт. Але не жалю. Це був треміт несвідомої радості над ще далеким, але вже певним воскресінням “зацного рицера” — України.

На початку саме цього таємного процесу відродження української душі прийшла війна. І дядько і брат відійшли на фронт. Ішли з радістю. Те, що відроджувалося в Марковій душі, було для них назавжди мертво. Знов тая ж родова вояцька честь заслоняла їм причини й наслідки їхньої вірності. За кого й за що йдуть класти свої голови — не думали. Бо не лише самі не знали, але вже від кількох поколінь була обірвана з їхньої душі листва українських традицій.

На хуторі стало ще порожніше й тихіше. Мати й баба жили лише в очікуванні листів від синів. На Марка менше звертали уваги. А він, мов сп'янілий, пив без перестанку із таємного джерела відродження. Тієї зими він переглянув усі старі книжки, і коли б хто міг подивитися до Маркової душі — здивувався б: у дитяче тіло повернула вже родова душа, хоч ще підсвідомо-дрімотна перед цілковитим пробудженням.

А на весні прийшли перші удари. Під тим самим Грінвальдом, де колись згинув предок, впали й нащадки. І брат і дядько Марка пропали без вісти у гущавині пруських лісів, деь серед мережива мазурських озерець і болот...

Тоді від челяді почув уперше Марко легенду про Великий Лук: як Великий Лук сповістив родину про смерть його батька, як він народився тієї бурхливої ночі, і як тепер знов Великий Лук гудів, гудів, як несамовитий, віщуючи смерть брата й дядька. Марко з новою цікавістю оглядав давно знану зброю, але через кілька день Великий Лук

зник зі свого місця над ватраном. Лише незапорошена дугаста пляма значила місце, де ще донедавна висіла дивовижна зброя. Як не допитувався Марко, що з нею сталося — але не отримував жадної певної відповіді. Великий Лук зник без сліду.

Наступної зими Марка віддали до міста, до школи. І та переміна його душі, що започаткувалася на хуторі, завершилася в місті. І почала набирати чинної форми. А все те завершило чарівне, вперше втілене в звук слово Україна. Чим глибше сягав розклад давно вже мертвої імперії, тим виразніше ставало це поняття: Україна. Воно висіло в повітрі, само злітало з уст. Звук, легенда набирали форми. Форма жадала цілі. А ціль спалахувала нагло вибухнувшем полум'ям нації.

Марко був замолодий. Але, як усі самотні — зрілий не по літах. І мати й баба не впізнали хлопця. Так, ніби чужинець, син іншого племені й інших обр'їв з'явився додому тринадцятилітній Марко. Таємно зникли із стін портрети царів і з горища об'явилися суворі гетьманські обличчя в спорохнявілих рамах. Жах матері й баби не був удаваним. Але не поміг. Хлопець завзявся, ніби в'їхала до нього стара “козацька лють”. Перестрашеним жінкам кинув він до обличчя всю силу свого запалу. Немов справді стверджуючи стару істину, що сховане від мудрих, відкривається дітям. І “мудрі” вступилися.

Тепер хлопець не мріяв уже про далекі виправи й пригоди. Його боліло, що замалий він і не може ще носити ані сірого жупана, ані шаблі, ані

сидіти на коні, як новітні “зацні рицери” (Проте він спробував пристати до якоїсь козацької частини. Але його швидко відставили додому. І він дав матері слово, що почекає ще кілька років, аж докінчить науку. Затиснув зуби й чекав...

З півночі насунули хмари. Гетьманщина, на роздоріжжі двох орд — північної й південної — встигла звоювати лише Дике Поле. Північ була сильніша. І тепер загарблива й нахабна, сунула вона до родючого краю, несучи на вимін облудливі азійські гасла.

Перші зударі прийшли на Гетьманщину. В околиці Яхненкового хутора йшли бої. На високій тополі вместились гарматна чата, подвір'я було повне ординарців, заклопотаний штаб не спав ночами, і пізно до ночі світилися вікна панського будинку.

У цій метушні Марко почувався як вдома. Він знав околиці, як свою кімнату, водив стежі по знайомих лише йому доріжках через ліси й поза околиці сіл. Він забув про день, про ніч, про весну. Відчував лише, як грає й шумить у нім відродження українська завзятість.

Проти українців стояли на дорозі міжнародні бригади. Набрані з бувших австрійських полонених, головно мадярів, вони відзначалися нечуваною жорстокістю й ганебною підлотою озвірілих наймитів крові. Мадяри були з них найгірші. Вони нікому не давали помилування, злобні й кровожадні прислужники Москви. Було щось символічне в цім союзі двох народів: зійшлися, спізналися й порозумілися дві азійські крові. Не було ганеб-

ности, яку б не зробили мадярські бригади. Так ніби Схід хотів наперед і назавжди помститися Заходові за свою азіятську підрядність.

Після довгих боїв в околиці, хутір Яхненків мусів бути залишений. Як не боронилися козаки, але обхоплена з усіх боків частина нарешті підлягла. Довкола хутора замкнулося коло смерти, і оборонці склали зброю.

То був ясний теплий день ранньої весни. Сонце ласкаво пригрівало, далечінь голубіла, межі просихали й над ріллею тремтіли теплі повітряні хвилі. Але ніхто не помічав цієї краси. Серед крику жінок, мичання худоби й іржання коней догаряли запалені гранатами хуторські стайні, ще коцав десь далеко кулемет, а двір був повен стомлених, розгублених людей, що скидали на купу зброю.

У воротах уже стояли націлені до юрби чужі кулемети, озброєні чужинці ходили по двох між подоланими, щось кричали й лаялись своєю й московською брудною лайкою.

Але кількадесятъ оборонців таки замкнулися в панському будинку. Вони завалили двері, залягли за вікнами, виставили через віконця на піддашші кулемет. Перспективи оборони були сумні. Старий дерев'яний будинок під сухими гонтами, спалахнув би як віхоть соломи. Але нападаючим було шкода тих скарбів, що їм мріялися в панському домі. А оборонцям треба було тримати в руках хоч власне життя. Почалися переговори...

Цих кілька годин непевности й напруження пролежав розпалений Марко біля кулемета, при-

правлений подавати стяжку набоїв. Він не боявся. Навпаки, його серце тремтіло незною досі радістю близького бою.

Переговори закінчилися умовою: оборонці склали зброю, їм підтверджено вільний відхід з хутора. Але Марка треба було силою відірвати від зброї. Бо хлопець мовчки захопився за держала кулемета й треба було його пальці відтягувати один по одному.

Хлоп'яча затятість була останнім опором оборонців. З усіх закутків великого дому сходилися похнюплені мужчини до великих сіней і складали в куток на купу непотрібну зброю. Мадяри покищо поводитися чемно. Але не встиг ще останній козак покласти на купу свою рушницю, як великий озброєний відділ малярських вояків ввійшов до сіней... Почався грабунок.

Не зважаючи на протести й опір, оборонців почали обшукувати й грабувати. Мадярська лайка, удари рушничними прикладами, зойки й протести змішалися в невимовний гамір. Червоне начальство кудись зникло...

Марко кинувся до льоху, де були сховані жінки й діти. Їх саме виводили. Мабуть, хтось показав на власниць маєтку, бо двох безборонних жінок вже стерегли два озброєні мадяри. Їх вивели нагору й повели до окремої кімнати. Там почався допит.

Марко стояв між мамою й бабою перед кількома червоними малярськими старшинами, що герготіли між собою своєю крикливою азійатиною. Вони перебігли очима по жінках і все тикали

пальцями в Марка, що дивився на них з тією нескриваною ненавистю, на яку здібна лише дитяча душа.

— Де сховані гроші? де дорогоцінності? де срібло?...

Мати й баба мовчали, презирливо оглядаючи нахабну галайстру. Уже розмовляти з цією злодійською наволоччю було пониженням для їхньої гідності. Вони навіть дивилися не на них, а кудись понад їхніми головами. Туди задивився й Марко. Темний гетьман, міцно затискаючи булаву, косо дивився на знану йому, войовникові, сцену:

Горе переможеним!...

На всі повторені запити, на грубу лайку й погрози, допитувані мовчали. Тоді один з мадярів прудко підвівся з вигідного фотелю й скочив до жінок. Однією рукою він схопив під горло стару Яхненчиху, другою Маркову мати й стиснувши щосили, затряс ними, як осінніми яблунями. І довга, тріскача, злобна мадярська лайка порснула з його уст.

Але це тривало лише мент, бо вже втявся Марко з усієї сили в насильника... Що сталося з ним опісля — він уже не пам'ятав.

Марко прокинувся й хвилинку лежав нерухомо, збираючи до купи уривки притомности. Спробував поворухнутися й зойкнув від болю. Боліло все. Ціле тіло було мов потовчене. Але найпекучішим болем озвалися руки й ноги.

Марко лежав на долівці з закладеними за спину й зав'язаними руками. Ноги були теж зв'язані

на двох місцях: під коліньми й долі. Зашморги були тугі, бо ноги цілком задеревеніли, а кожний рух руками спричиняв нестерпний біль. Він би, може, був легший, якби можна було хоч трохи постогнати. А так хлопець міцно сціпив зуби й якийсь час лежав, не ворухнувшись...

У цілковитій тиші, яка панувала в домі, не можна було нічого почути. У півночі — нічого побачити. Але вже звикле до невиді око стежило в сірому сумерку, що струмився з якогось отвору над головою. І Марко пізнавав уже, що він лежить у великій коморі, яка була на кінці сіней. До неї склали в домі всіляке старе непотрібне барахло. Сюди побитого й зв'язаного, вкинули його мадяри.

— Але де ж мати? баба? що сталося з ними? чому така тиша панує в домі?

І, шпигнутий в серце страшною дійсністю переможенного, хлопець, не зважаючи на біль, напружив тіло й сів. Уже не дбаючи на пекельну муку, він без стогону підтяг під бороду коліна, досягнув зубами до мотуза й почав його перегризати. Нитка за ниткою піддавався мотуз і швидко коліна були вільні. Зразу стало легше. Але найголовніше було попереду. Щоб увільнитися, треба ще було дістатися до зашморгів на руках і на ногах. Марко спробував з ногами, але дотягнутися зубами аж до стіп не було жадної можливості. Він пробував всіляко перекручувати тіло, але все було марно... Залишилися руки. І тут Марко застосував давно йому знаму акробатичну штуку: лягти на підлогу горілиць і вигнувшись дугою, виняти зубами підложену да-

леко під шиєю монету. Тепер ця вправа придалася. Він присовгався по підлозі до якоїсь меблі, вперся в неї ногами й почав вивертати зв'язані руки так, щоб підтягнути їх найвище до шиї. Страшний біль шмигав у клубках рук і ніг, але, не звертаючи на це уваги, Марко вигнувся дугою і, загнувши голову, зближав руки до зубів. Звинне хлоп'яче тіло витримувало страшну напругу й піддавалося цаль за цалем. Нарешті хлопець вхопив зубами мотузку й почав жувати його...

Було тяжко досягти такого неприродного положення, але ще тяжче утриматися в нім. Але він з надлюдським зусиллям рвав зубами волокна й навіть не відчував, як слина змішується з кров'ю із поранених ясен... І знесилений, майже непритомний, впав на підлогу, коли піддалося останнє волокно...

Руки стали вільні. Тепер було дрібничкою розв'язати ноги. Марко зараз спробував встати, але затерплі ноги не хотіли стояти. Він почав їх розтирати й аж кусав до крові губи, щоб стриматися від стогону при тому почутті, як оживають затерплі ноги...

Хлопець був вільний. Але що робити далі — не мав ще жадного пляну. Та перш за все натиснув на двері. Вони подалися. Його не зачинили. Це сповнило Маркове серце радістю. Він поволі-поволеньки, щоб, боронь-Боже, не рипнути, відчиняв двері ширше й ширше та міг оглядати весь коридор. Біля дверей до великої залі, куди вдень зігнали полонених у домі, стояв стіл, а на нім

ясно світилася лампа. Вигідно розглягшись у фотелю, спав при столі вартовий мадяр з рушницею. У кінці коридору виступала з пільми складена купою зброя оборонців дому. Крім вартового на коридорі не було живої душі. Тиша панувала над домом. Спали переможці й переможені, грабителі й ограбовані...

Що робити? Якби була при руці якабудь зброя! Але страшно було пускатися через цілий коридор до складеного в кутку арсеналу. У коморі ж не було нічого, крім старих стільців, постелей, столів і інших спорохнявілих речей. Хоч би міцна палиця! Опаморочити сторожа, випустити з залі в'язнів, напасти на поснулих мадярів... Хлопець аж затремтів від перспективи бою й перемоги... І в сірій невиді комори почав напوماцки шукати якоїбудь зброї. Він дотикав стін, запорошених столів, образів, і не знаходив нічого. Він ліг на підлогу й поповз на животі під постілі, соваючи руками по густому поросі. І нарешті намацав якийсь довгий, тонкий дручок. Він витяг його зовсім, посунув по нім руками й майже скрикнув від радості. Це був лук! Папуанський лук, колись таємно так зниклий і тепер у найвищій потребі знайдений.

Не пам'ятаючи себе від радості, засунувся Марко знов під постіль. Там були й обидві стріли. Він встав, притиснув лук одним кінцем під стіну й спробував натягти тязиву. О, тепер він був міцніший! Жильне око загачилося за другий кінець, і тязива нап'ялася.

Тремтячими руками поставив Марко лук перед

собою. І перелякався. Чи то від хвилювання роз-
трьохалося йому серце і кров кинулася до голови,
але здалося йому, що тятива сама затремтіла й за-
гула. І цей звук був низький і глибокий, як жаден
інший знаний йому звук... З калатаючим серцем,
переляканий, стояв хлопець, притискаючи до себе
з усієї сили дивовижну зброю, затуляючи її руками,
щоб затамувати грізне гудіння. Так хвилинку
стояв він збентежений, згадавши колишнє опові-
дання. Але гудіння як раптово піднеслося, так
раптом замовкло... Може, це був і не лук, а на да-
лекуму фронті передранкова гарматна канонада!

Марко вже не вагався. Він знав, що має роби-
ти. Знов обережно почав розчиняти двері й при-
слуховуватися. Але було тихо, як і раніше. Варто-
вий спав так само, тримаючи рушницю між ко-
ліньми, закинувши голову на високу спину фоте-
лю. Його розхристаний мундур відкривав порослі
чорним волоссям груди, що рівномірно віддихали.

Марко притиснув лук спідним кінцем до поро-
гу, підпер виставленою вперед лівою ногою, по-
клав стрілу. Він цілим тілом відхилився назад і по-
чав натягати тятиву. І якби так, напружено-зосе-
редженого, з бойовим полум'ям в очах, побачив
його папуанський чаклун, він був би гордий, що
славна зброя попала до таких войовничих рук...

Придалися дитячі вправи в стрілянні. До мадя-
ра було біля десяти кроків. Нап'яту тятиву вже не
можна було втримати. Маркові зійшовся світ лише
на вістря стріли, що запірилася у ліве підгруддя.
Він пустив...

Мадяр лише стріпнувся... А Марко вже був біля нього, вже тримав у руках його рушницю і відчиняв двері до залі, де один на одному сиділи й лежали обезбросні козаки...

Захоплені у півсні, але відчуваючи невідкличний кінець, мадяри боролися як скажені. Але ще більш оскаженіли козаки. Крик, стріли й вогонь ступали до весняного неба. Помилування не було нікому... І нарешті запалений старовинний дім горів, як велетенська свічка серед тихого весняного ранку. Під його згарищами залишився цілий мадлярський червоний курінь... Дух Великого Лука повернувся до країни предків з величним почотом...

— Цю історію розказував мені, — докінчував своє оповідання Давид, — молодий Марко Яхненко. Невдовзі перед тим, як одійти в останню партизанку. Щоб не повернутись.

“НА УТВОР”

Сьогодні голова почав збори з вельми таємничою міною. Але його очі блищали інакше, ніж завжди, і кутки уст підносилися від стримуваного усміху. Ми знали вже, що з цього буде якийсь жартівливий парадокс, або гротескний жарт.

— Отож, панове, довідався я перед кількома днями про епохальний американський винахід: немає більше старости! Всі діди омолодяться швидко, дешево й елегантно! І молоді пані стануть ще молодші! Не рекляма, а факт!...

— Не тягни, Давиде! Швидше цю таємницю до загального відома! І адресу, і число телефону. Декому з нас такий винахід саме на часі!... Швидше! У чім він полягає? — почали веселі голоси.

— Панове! У чім полягає цей винахід, — я не знаю. Знаю лише, що переведення його в життя надзвичайно просте. Навіть блискуче, як усі геніальні винаходи. Уявіть собі величезну машину. Щось середнього між молотілкою й доброю українською піччю. Сила всіляких підойм, кранів і стрілок... З-заду двері й спереду двері. З-заду до машини впускають сотню підтоптаних панів, чи під-

старкуватих пань. Машину пускають у рух. А за певний час з передніх дверей виходить дев'ятдесят молодих, елегантних паничів, чи панночок. Хоч зараз на залицання...

Загальний сміх перервав виклад:

— А де ж поділося десять решти?

— Десять решти? У цім то й уся істотність винаходу: сотню старих переробити на дев'ятдесят молодих. А кожен десятий іде в цім процесі, як кажуть, “на утвор”... Як мак, що розтирається по макітрі...

Сміх дужчав. Ні, той Давид! Завжди він щось таке втне!

— Але, як кожен великий винахід, — продовжував Давид, — зустрівся й цей з цілковитим непорозумінням суспільства. Та з таким, що й досі ще не був випробуваний.

— А чому? — сміялися ми далі.

— Та, бачите, кожен з кандидатів омолодження боїться, що саме він піде “на утвор”. Що він буде отим десятим, на рахунок якого омолодиться дев'ять решти. Так досі й стоїть велетенська машина без ужитку...

Коли сміх і жартівливі завваги затихли, Давид продовжував далі:

— Чи не здається вам, панове, що в цім неуспіху жартівливого винаходу захована якась істотна правда? Я з свого боку певен, що якби таку машину справді винайшли, — вона б стояла невживана. Бо ризико знищення було б страшніше навіть ніж

певність старечого маразму*). Вмирили б, трусилися б від сенільного розкладу, а до машини добровільно не відважилися б. А чому, думаєте? Лише тому, що така машина оперує з масою, товпою. Винайдіть таку машину для одного-двох людей, дайте там не десять відсотків ризику, а всіх дев'ятдесять — і від кандидатів не можна буде відкараськатися. Бо сто осіб уже творить юрбу, яка не має волі індивідуальності, а лише властивості маси: вагання, панічність, страх перед ризиком.

Згадайте, панове, як у війську, коли треба було йти в розвідку, часом найстрашнішу й найнебезпечнішу, все знаходилися добровольці. А хто був старшиною, пригадає, як часом неможливо було, як кажуть, “зняти з місця”, себто піднести з землі, до атаки заляглу частину. Навіть тоді, коли гарматна канонада нищила заляглу лінію, і атака була б лише спасінням сотень даремних жертв. Бо в одиничному змаганні з безпекою має кожна одиниця в глибині своєї свідомості пересвідчення, що переможе безпеку, обаламутить смерть і вийде побідником. Оце пересвідчення, що живе в людині і при найризикантніших грах з смертю, є властивістю лише індивідуальності. Але де тільки з одиниць згурмується натовп — це пересвідчення десь безслідно зникає. І на місце його приходять усі статичні якості мас.

Ще яскравіше, ніж на війні, виявилися ці різниці між масою й одиницею за доби визвольної боротьби в нас на Україні. Ви пам'ятаєте лютуван-

*) Маразм — хирявість, виснага, кволість.

ня надзвичайних комісій. Пам'ятаєте, як часом ув'язнена маса здорових, сильних, молодих мужчин давалася катувати кільком миршавим чекістам. Знаєте, може, як майже ціла сотня в'язнів копала собі спільну яму, а опісля по одному, по два падала до тієї ями трупом. А вистачило б, може, кинутися всім разом, навалитися на сторожу. Ну, загинуло б кілька! Хай половина! А решта втікла б! Але ні! Покірною підставляли свої голови під чекістські нагани... Правда, були й інші ще причини такої пасивності. Але головна з них — почуття масовості, яке відбирає в складової одиниці волю й розгляд. Я сам цьому довго не вірив, аж поки не переконався на власній шкірі.

Було це в одному великому подільському місті. З піддробленими паперами на ім'я одного вигаданого вчителя, був я тоді зв'язковим між кількома повстанчими відділами. Не дивлячись на часті перевірки, облави й "чистки", мій документ ані разу ще не викликав жадних підозрінь. Село, де я ніби мав бути вчителем було глухе й далеко від міста. Мало було правдоподібності, щоб мене хто-будь знав. І так за деякий час я звик до певної безпеки й не сумнівався, що я дійсно вчитель народної школи, Корній Остапчук.

У повіті в той час лютували надзвичайні комісії. На втіху з зайнятих повстанцями південних околиць, вони знаходили притулок у нашому місті. І звичайно без діла не сиділи З цілого повіту до міста звозили контрреволюцію. Підвали великих будинків, зайнятих різними чеками, були пов-

ні в'язнів. Урядовці цукроварень, і великих економі, священики, купці... Але найбільше селян, звичайних хліборобів, обвинувачених у куркульстві, бандитизмі, контрреволюції. Стогоном стогнав повіт...

Щоб звільнити всіх цих в'язнів ми плянували на місто напад. Але для цього нам треба було добре знати, де знаходяться головні чекістські в'язниці. За пару днів я зібрав усі потрібні відомості й звечері вирушив з міста. А вже за кілька годин мене з мало почесною охороною два чекісти вели назад до міста. Бо якійсь випадковій патрулі не сподобалися мої папери, до речі дуже добре підроблені.

Духотливої серпневої ночі мене знов довели аж на край міста. Там у великій будові колишньої повітової скарбниці розташувалася Чека. Двоє провели мене через широкий вестибюль, де куняло кілька озброєних вояків, а потім до довгого коридору. Праворуч і ліворуч самі двері, як це буває в будовах великих урядів. Широкі сходи вели до горішніх поверхів і на них озброєний вартовий чадів махоркою. Високо під стелею блимала електрична лампочка. Було нестерпно душно й тхнуло найогиднішим смородом світу: випарами брудних людських тіл. Та жадного страху я не відчував. Скорше якесь зацікавлення, сам попавши до тієї грізної Чеки, звідкіля мало хто вертався до життя. Так, мабуть, відчуває себе дурне теля на різні, поки ще не відчуло паху крові.

Один з чекістів просто відчинив ближчі до схо-

дів двері, штовхнув мене і знов рипнув ключем. А я, спіткнувшись об якесь тіло, простягся через кілька ніг. Під руками теж були самі ноги. А в камері загуло й загурчало, як у шершневому гнізді. Я обережно присів навкорачки і з цього положення оглядав кімнату. Була це велика, висока зала. Жадного освітлення в ній не було, крім сірого сутінку ночі, що струмив через верхки вікон, знизу забитих дошками. Коли мої очі звикли до цієї сірої невиді, я розпізнавав дерев'яні нари довкола цілої залі. На них покотом попростяглися людські тіла. Такі ж тіла лежали тісно одне біля одного на підлозі, і їхні ноги стирчали густо з-під нар. Цих ніг було більше двохсот. Повітря було жахливе... За хвилинку все довкола знову спало, але неспокойним сном. Хтось стогнав, бурмотів, викрикував і несамовито зойкав. Я сидів на землі, обхопивши руками підопхані під бороду коліна, і жадні думки не зроджувались у моїй голові. Пригадую лише, що нестерпно хотілося курити.

Опісля прийшла якась охляла дрімота, я поклав голову на руки... і пробудився від міцного й болючого стусана чоботом у бік. Як куля я вилетів догори, не усвідомлюючи ані місця, ані часу. Опритомнюючи, я бачив, що в розчинених дверях стоїть з ліхтарями кілька шкіряних людей. Один з них, мабуть, і копнув мене ногою. Він стояв тепер на моєму місці і з засмальцованого паперу читав прізвища.

У цій кімнаті, де передтим було стільки звуків сонної маси, тепер було тихо, як у могилі. У цій

напруженій тиші викликувані прізвища звучали останнім присудом. А відсуджений вставав, навіть похапливо вставав, його очі запобігливо оберталися в очницях, він смиренно наближався до дверей. А там його хапали за плечі й виштовхували геть.

Бачили ви, панове, як у гірській колибі доять вівці. Навіть не мекаючи, товпляться вони до вузької вулички, де м'язисті руки вівчарів витискують з їхніх вимен молоко. Таким самим гуртово-отарним, покірсно-бездушним був цілий процес викликуваних людей. І куди ж? На смерть!... А вони навіть товпилися, як ті вівці перед дійкою!... У розчинені двері було видно, що так само виводили і з інших камер. Лайка, тупіт ніг і брязкіт рушниць наповнювали будову.

Від нас узяли кілька осіб, замкнулись двері, і знов камера була сама. І тоді в ній сталося те, чого я ніколи передтим не бачив і ніколи потім не забув. Так ніби попустило якесь напруження, і ціла ця юрба заголосила. Один лаявся, другий реготав немов збожеволілий, третій плакав, аж заходився, як мала дитина. Хтось стовнав якимось огидним собачим скавулінням...

Панове! Людина гидка, коли пониженням власної гідності хоче вижебрати собі життя. Але немає гидкішого видовиська, як бачити людину, що попустила своєму тілу з радощів визволення од смерті. А коли таке станеться з якою сотнею людей — можете собі уявити, яке це видовисько...

Надійшов день. Я роздивлявся по камері. Нас

було більше сотні мужчин всіляких професій, станів і віку. Найстаршим був старий священик, що сидів у кутку й щось без устанку бурмотів. Він збожеволів, але його лишали між нами. Наймолодшими — два брати, майже дівчаки, заложники за брата-повстанця.

День був як день у кожній, мабуть, в'язниці. Лише над міру брудний, огидний, смердючий. А того страху перед можливим викликом уночі було менше, ніж би я міг сподіватися. Але приходила духотлива ніч, камера занурювалася в тьм'яний сон, і перед світанком повторювалося попереднє. А на третю ніч і я вже підляг тому ж психозу відсуджених. Коли шкіряна людина під світлом ліхтаря читала одне прізвище за одним, я нікого не бачив, не чув, не розумів. Усі мої нап'яті змисли тремтіли від очікування. А за кожним прізвищем, яке не було моїм, серце ніби зривалося в якусь безодню полегшення.

Уже першого дня я почав думати про втечу. Спершу сам. Але перспектив, здається, не було жадних. Загратованих вікон не виламати, стін не розбити. Та й як би це все робилося під сотнею очей? Потім прийшла думка підбурити цілу камеру. Кинутися рано всім на чекістів, пробитися до вестибюлю, на вулицю... Я придивився до кількох осіб і кожному зокрема звірився з своєю думкою. Але зустрів не недовір'я, а просто таки жах. Ні, ні! Цього, мовляв, абсолютно не можна перевести! Це ж, мовляв, смерть напевно!... А в очах

починав світитися вогник того страху, що робив з нас кожного перед ранком худобу.

Ми, панове, в тій камері були, як у знанім романі Велза zdeгенеровані рештки людства на землі. В дитячій безтурботності живуть вони день, а вночі збиваються од страху до первісної купи. Бо з них тоді вибирають собі їжу жорстокі підземні мешканці. І ми вдень були людьми, а під ранок трусилися й тремтіли, як драгли на возі. А сама думка про те, що кожен день має передранковий смерк, відбирала в нас волю й параліжувала енергію. Не було нам жадного виходу, крім однієї непевної надії, що нас повстанці звільнять скорше, ніж поволі “виведуть у розход” шкіряні люди...

Аж четвертої чи п'ятої ночі, коли з нашої камери виводили чергову партію смертників, а я, коцаючи зубами, тремтів під дверима, виплило мені на поверхню свідомости, що ключ у дверях не коцнув. Від цього усвідомлення мене нараз перестала трясти пропасниця. Я підліз під двері й почав на них вельми поволі, обережно натискати. Вони подавалися. І від цього факту мене затрусило знову вже від радості. Та так, що я аж мусів себе вкусити за руку, бо здавалося, що я тієї радості не витримаю й крикну.

Я тиснув на двері далі й розсунув їх на півцяля. Цього було досить. Прилягши до щілини, я цілим своїм єством віддався очам і вухам. Було, може, з година після того, як затихли мотори авт, якими відвезли кудись останні жертви. По коридорах ще переходили зрідка якісь особи. На двір

і з двору. І вартовий ходив рівними кроками від одного кінця коридору до другого. Його ноги в правильних інтервалах часу мигали біля щілини моїх дверей. Уже починався ранок. Я глипнув на камеру. Вона спала своїм важким передранковим сном. І я раптом вирішив...

Так ясно й логічно мій мозок не працював, мабуть, ніколи. Я розщепнув сорочку, скуйовдив волосся і знов притиснувся до дверей. Одним оком спостерігав камеру, другим чатував на наближення вартового. Двері були майже проти виходу до вестибюлю, поруч зі сходами на другий поверх.

І ось, коли силвета вартового мигнула перед щілиною, а це значило, що він іде до дальшого кінця коридору, я рішучо натиснув на двері. Вони без рипу подалися й саме настільки, що я боком вислизнув у коридор, знов закрив двері і бристрими двома кроками навшпиньках став на першому сході. А в цей мент вартовий дійшов до кінця коридору й обернувся. Я ж, однією рукою скребучи потилицю, а другою цілком протилежне анатомічне місце, ступив байдуже зі сходів у напрямку до виходу. Серце калатало мов несамовите. Але, позіхаючи на всю губу, і завзято скребучись, я робив свої повільні кроки.

Звичайно, вартовий мене бачив. Але ж я йшов з другого поверху, де містилися канцелярії й помешкання чекістів. Він ступав вартовим кроком, і майже з ним у ногу я перейшов через двері до вестибюлю. Він навіть не звернув на мене уваги, так природно виглядала моя поява в коридорі. І хоч

у середині в мене аж палахкотів неспокій, але назовні я залишався цілком і природно спокійним.

У передсінку сторожа спала. Але таксамо спокійно й байдуже я підійшов до вихідних дверей і став на ганку. У передранковому світлі перед мною була вже досить ясна вулиця. Порожня, широка, рівна, вона манила лише скочити з кількох сходів. Але перед мною ще стояв один вартовий. Він здивовано оглядав мене. Я ж стояв, позіхаючи, тручи очі і шкрябаючись з усієї сили, де лише міг досягти руками. І з останнім позіханням пустив до ранкової світляности найпаскуднішу московську лайку.

— Спать не дають, трам їх тарарам! Удень би тих бандітов вивозили. А то збудять, а людина потім заснути не може, трам-тарарам...

Ви ж, панове, пам'ятаєте з революційної доби, що чим довшою й бруднішою була лайка, тим революційнішим уважався її автор. Я бачив, як у вартового ослабло напруження лицевих м'язів і зник вираз здивованого недовір'я. Він закинув рушницю за плече й ступив до мене на східці.

— Правда, товаришу, — вирішив і він. — А чи не маєте часом цигарочку?

Його обличчя було нарівні з моїм поясом, і він дивився на мене, задерши голову. Я зробив до нього крок, роблячи рух, ніби хочу засунути руки до кишені штанів й з усієї сили вдарив його ногою в зуби й одночасно кулаком по голові. Він ще не встиг впасти, а я вже мчав по вулиці.

Якось хижка, несамовита радість руху, льоту

підхопила мене. За собою я чув крики, стрілянину. Але в звірячому очманінні стрибав через якісь канали, перелазив якісь паркани, лишав на всіх перепонах кавалки одягу й шкіри. Ніщо не зупиняло мене. Я навіть не оглядався. Лише крутився між городами передмістя, дістався на поле і гнав усе далі й далі.

Сонце вже високо стояло на небі, коли я нарешті опритомнів. Я лежав у якійсь незнайомій балці, між терном і все моє тіло було одним болючим місцем. Але притомність впорскинула до мене нову енергію. Я схопився і, ховаючись в кущах, дістався до вільного простору піль. Недалеко було село. У нім я вже був у безпеці...

Ця пригода зо мною затримала наш наступ на місто. Але коли ми його нарешті здобули, то з кількох тисяч в'язнів, — тих найздоровіших, наймолодших, — встигли визволити лише кількасот. Решті влаштували спільний похорон. Оскільки змогли знайти їх і пізнати... Від тих, що йдуть "на утвор", слідів звичайно не залишається...

ПОВОРОТ КОЗАКА МАЙКЕЛЯ СМАЙЛЗА

— Хто з вас, панове, добре знає географію?

Цим несподіваним запитом почав наш голова сьогоднішню неофіційну частину клубових зборів.

— А що значить добре?

— Запит на запит, але до речі, — засміявся Давид. — Так добре, щоб міг, наприклад, пригадати нам, де в З'єдинених Державах Америки місто Річмонд?

Запанувала довша тиша. Я не сумнівався в своєму незнанні, але деякі обличчя прибрали замишено врочистий вигляд. Голова зупинявся на них по черзі трохи іронічним, трохи очікуючим зором.

— Важко вгадувати, чого не знаєш, — порушив нарешті напруження чийсь зрезигнований голос. І всі весело засміялися.

— Отож я бачу, що доведеться мені самому відсвіжувати ваші зачерствілі географічні знання, — постановив Давид. — І пригадати вам, що Річмондів у З'єдинених Державах є кілька. Але я мав на думці лише Річмонд над рікою Джемсі, столицю стейту Вест - Вірджінія. Це великий, культурний і промисловий осередок, з кількома сотнями тисяч

мешканців... Бачу, що дехто від здивування витріщує очі... Не варто. Колись і я знав про це місто стільки ж, як і ви сьогодні. Але вже давно перечитав відповідні гасла в Бритійській енциклопедії... А зацікавився я тим містом тому, що звідтіля походив козак Майкель Смайлз...

Я ніколи був би не припускав, як і кожен з нас, що міг бути колись козак з таким прізвиськом. Але Давид завжди мав відомості, які нам не були 'знані. Перебивати його було б зайво...

— З історією Майкеля Смайлза, — продовжував Давид, — я познайомився не зразу. Мусів збирати її по частинках і зліплювати до купи. Свідком дечого з цієї історії був я сам, дещо почув від Майкеля. Хоч мало. Скупий був на слова козак і не любив розмовляти про себе. З великими хитроцями і часом впрост таки нахабством доводилося здобувати відомості, які мене цікавили. Та й то тих кілька місяців, що ми проблукали разом по Україні, дали мені лише обриси фактів. Може б я їх ніколи й не заповнив фарбами життя, якби не був свідком останнього акту цієї козацької драми. За той час, що минув від неї, я ще кілька разів перезгадав, так би мовити, її перебіг. Порівняв відоме, поінформувався про незнане, доповнив правдоподібним. Тепер, зібравшись поділитися з вами цією історією, здається мені, що впрост читатиму її з книги пам'яті й уяви...

Справді, Давид мав іноді трохи дивний спосіб оповідати. Тоді він ніколи не зупинявся поглядами на слухачах. Він наставляв осі очей на безко-

нечність, немов дійсно вдивлявся в його одному видні сторінки далекої книги подій. Гладко, без зупину і без свого звичайного кепкування, розказував він тоді, ніби внутрішнім зором вичитував з ясних рядків цікавий і для нього самого зміст.

— Коли Майкель Смайлз, чотовий третьої сотні Річмондського пішого полку американської експедиційної армії, заявив після завішення зброї на західньому фронті, що він ще на деякий час залишається в Європі, — то зразу ніхто з його товаришів не виявив свого здивування. Правда, війна була дефінітивно скінчена, і кожен, хто мав здоровий, або незначно надщерблений карк, з радістю квапився за океан, додому. Від бруду окопів, паху шпиталів і безтолоччя гульливого ‘запілля, що було справжнім зразком “Бенкету підчас чуми”...

Отож велетенський “Президент Рузвелт” швидко осідав під навантаженням біля Шербурського молю. І вояки з нетерпінням очікували перших хмарок диму з його димарів. Завтра мав він уже відплисти з Річмондським полком, а лише сьогодні чотовий Майкель Смайлз зголосив своє рішення. На кілька байдужих по тону запитань він так само байдуже відповів, що має ще полагодити тут деякі справи.

— Де саме тут?

— В Європі... — І Майкелева рука майнула в невиразному напрямку, кудись туди, де простяглася тая Європа, яка містила в собі його неполагоджені справи. Хтось з товаришів висловив своє

глибоке переконання, що в цій покаліченій колючим дротом Європі неможливо буде довший час полагоджувати будь-які справи. Хтось погодився з цим глибоким розумінням європейської будучини... Та на тім покищо прояви зацікавлення закінчилися.

Джентлмени не розпитують, але тим більше, мабуть, п'ють... І готель "Конкордія" був того вечора свідком такої грандіозної пиятики, якої в Шербурзі не відбувалося від років. Чотовий третьої сотні Майкель Смайлз був її вартий. І хоч переможені алькоголем товариші й надалі стримувалися від проявів цікавості, але аж занадто дружнє поплескування Майкеля по плечах виявляло потенціал їхнього здивування:

— Ні! Тільки уявити собі! Лишатися тепер в Європі! І не при місії, чи якомусь посольстві! А просто так! Полагоджувати справи!... Хлопцеві, як Майкель! З його славою найліпшого баскетболового змагуна Річмонду. З його славою найхоробрішого вояка полку, що раз був загнав футбольового м'яча аж в самісінькі німецькі окопи. З його зв'язками між демократами й республіканцями. З його Вірджінськими вуйками, дядьками, вуйнами й дядинами, що готові були б перевернути до гори ногами обидві Вірджинії, лише-но щоб він не йшов на війну, та ще й як простий вояк. А тепер могли б перевернути Вашингтон і околиці, щоб своєму улюбленцеві уможливити достойну Смайлзів майбутність...

— Які це власне справи? Мабуть, якась фран-

дуженка. Ах, ті француженки! Вони мають нічим не виправдану властивість прив'язуватися до мужчини заради його самого. Щоправда, і вони іноді варті того ж самого. Та все ж таки, чи варто, задля жінки, зрікатися всіх Річмондських перспектив?... Ні, Майкель рішуче з'їхав з глузду!...

Тому, коли на другий день Майкель прокинувся в своєму покої аж пізно ввечері, то йому не так гуло в голові від випитого, як боліли плечі від дружніх поплескувань. Перше, що зробив він, — скочив до вікна. Місце “Президента Рузвелта” займав біля молю якийсь інший колос, ковтаючи вантаж, як Мамон жертви, подумав Майкель.

На хвилинку ніби задріть торкнулася Майкелевого серця. За тиждень усі вони вдома, в рідній Вірджинії. Розійдуться по фармах, містечках, підгір'ях і долинах. До знайомих привітних околиць і облич... Багатьох привітає його веселий Річмонд. Буде гучна зустріч, не гірша, ніж свято Незалежності... А потім у клубі старші панове, зачувши, що він залишився в Європі для полагодження своїх власних справ, від здивування перестануть на хвилинку смоктати свої цигари... А старші пані одногосно проголосять, що від Майкеля Смайзла, сироти-одинака й шибайголови, нічого ліпшого сподіватися й не можна було... Вуйки й дядини напевно перехворіють. А лише молодше покоління пожертвує йому, мабуть, кілька щирих зітхань... От дядько, той може заради нього збентежити всі консуляти в Європі... Але хай... Трохи хвилювання дорогій рідні абсолютно не пошкодить... І, уявивши

глибоке переконання, що в цій покаліченій колючим дротом Європі неможливо буде довший час полагоджувати будь-які справи. Хтось погодився з цим глибоким розумінням європейської будучини... Та на тім покищо прояви зацікавлення закінчилися.

Джентлмени не розпитують, але тим більше, мабуть, п'ють... І готель "Конкордія" був того вечора свідком такої грандіозної пиятики, якої в Шербурзі не відбувалося від років. Чотовий третьої сотні Майкель Смайлз був її вартий. І хоч переможені алькоголем товариші й надалі стримувалися від проявів цікавості, але аж занадто дружнє поплескування Майкеля по плечах виявляло потенціал їхнього здивування:

— Ні! Тільки уявити собі! Лишатися тепер в Європі! І не при місії, чи якомусь посольстві! А просто так! Полагоджувати справи!... Хлопцеві, як Майкель! З його славою найліпшого баскетболового змагуна Річмонду. З його славою найхоробрішого вояка полку, що раз був загнав футбольового м'яча аж в самісінькі німецькі окопи. З його зв'язками між демократами й республіканцями. З його Вірджінськими вуйками, дядьками, вуйнами й дядинами, що готові були б перевернути до гори ногами обидві Вірджинії, лише-но щоб він не йшов на війну, та ще й як простий вояк. А тепер могли б перевернути Вашингтон і околиці, щоб своєму улюбленцеві уможливити достойну Смайлзів майбутність...

— Які це власне справи? Мабуть, якась фран-

цуженка. Ах, ті француженки! Вони мають нічим не виправдану властивість прив'язуватися до мужчини заради його самого. Щоправда, і вони іноді варті того ж самого. Та все ж таки, чи варто, задля жінки, зрікатися всіх Річмондських перспектив?... Ні, Майкель рішуче з'їхав з глузду!...

Тому, коли на другий день Майкель прокинувся в своєму покої аж пізно ввечері, то йому не так гуло в голові від випитого, як боліли плечі від дружніх поплескувань. Перше, що зробив він, — скочив до вікна. Місце "Президента Рузвелта" займав біля молю якийсь інший колос, ковтаючи вантаж, як Мамон жертви, подумав Майкель.

На хвилинку ніби задрість торкнулася Майкелевого серця. За тиждень усі вони вдома, в рідній Вірджинії. Розійдуться по фармах, містечках, підгір'ях і долинах. До знайомих привітних околиць і облич... Багатьох привітає його веселий Річмонд. Буде гучна зустріч, не гірша, ніж свято Незалежності... А потім у клубі старші панове, почувши, що він залишився в Європі для полагодження своїх власних справ, від здивування перестануть на хвилинку смоктати свої цигари... А старші пані одногласно проголосять, що від Майкеля Смайзла, сироти-одинака й шибайголови, нічого ліпшого сподіватися й не можна було... Вуйки й дядини напевно перехворіють. А лише молодше покоління пожертвує йому, мабуть, кілька щирих зітхань... От дядько, той може заради нього збентежити всі консуляти в Європі... Але хай... Трохи хвилювання дорогій рідні абсолютно не пошкодить... І, уявивши

собі цілий родинний гармідер, який скоїться від його відсутности, Майкель почув себе як хлопчина, що приправив оточенню якусь несподівану збитошність. І, засміявшись, відчув, що навіть і сліди заздрости до товаришів покидають його серце. Він з такою ґрунтовністю почав умиватися, ніби хотів змити з себе й сліди якихось там жалів за Річмондом і Вірджінією.

І того ж самого вечора в ідальні експресу Шербург — Париж ніхто в елегантному юнакові не пізнав би вчорашнього чотового Річмондського полку, Майкеля Смайлза.

Експрес мчав крізь осінню ніч, розпатлавши свою іскристу чуприну. Майкель стояв у коридорі, і, притиснувши обличчя до віконної шиби, дивився в темряву. Коли б хто сказав йому тепер, що він лише романтичний хлопець, який утікає з дому за пригодами й далиною, — він не знав би, що відповісти: “Може, так... а може, й ні...” Він сам не знав...

З бічної кишені витяг Майкель великий кишечневий бльок, а з нього часописну вирізку. Була вона десь з весни того таки року й мала сензаційний наголовок: “Наш новий ворог”. Була це інформаційна стаття про повстання на Сході Європи нової держави, України. Подавалися короткі інформації про її історію, про козацьку державу Хмельницького, московське лихоліття, наслідки революції й проголошення гетьмана... Хоч автор і стверджував, що нова держава має занадто тісні зв'язки з центральними державами, але в її ворожість до

Антанти не вірив. Виявом його сумніву був і знак запиту за сензаційним наголовком...

Часопис з цими інформаціями попав у Майкелеві руки цілком випадково. Ліниво тоді сковзнув він очима по наголовку, ліниво почав читати й уже не відірвався, аж дочитав до кінця. А потім вирізав замітку й сховав до нотатника. Він проніс її з собою цілу весну й літо, разом з листом до родичів, на випадок, якби його вбито. Він не віддавав собі відчиту, для чого потребує її, але якесь рішення поволі назрівало в нім і остаточно з'ясувалося перед поворотом додому.

Якби цю вирізку побачив хто з його товаришів, — напевно дуже здивувався б. Правда, вояки збирали вирізки про висліди баскетболових змагань, там у себе вдома. Або фотографії кіно-зірок, чи світлини своїх улюблених коміків. Але ніхто з них ніколи не вирізав собі жадної політичної новини й не тримав би її так довго при собі, як Майкель. Та ще новини з якогось далекого Сходу, де простяглися незнані простори нової держави.

Коли хто гадає, що З'єдинені Держави не мають аристократії, — дуже помиляється. Коли хто гадає, що вона складається з мільярдерської сметанки, — помиляється ще більше. Та аристократія відзначається не велетенськими маєтками, а своїм стопроцентовим американським походженням та своїм політичним впливом. Вона — це нащадки тих, що на славетній "Масвій квітці" пристали як перші колонізатори до берегів Нової Англії. Вона — це нащадки тих, що з Джоном Смитом заснову-

вали Вірджінську компанію, закладали Джем-ставн, заорювали перші борозни у вірджінську землю, перші падали під індіанськими томагавками*). Це в них текла кров славетної князівни Попагонтас, що давала їм тубільне право на весь цей край. Так, це вони розбудовували свою Вірджинію, цей підклад цілої держави, колиску семи президентів, з Вашингтоном на чолі, “мати стейтів”, “мати президентів”, як гордовито звали її. Це ось ця справжня американська аристократія, що скептично дивиться на всілякі там міхи з грішми: різних Маргенштернів, Морганів Рокфелерів і Вандербільтів... До тієї аристократії належали й Смайлзи.

У родинній хроніці, започаткованій на кількох задніх листках старовинної біблії, був занотований початок Смайлзового роду в Америці. Майкель кілька разів мав у руках цю родинну реліквію, що зберігалася в доброму сейфі одного з банків Річмонду. Друкована в Амстердамі, мала вона на чільній сторінці запис латинською мовою, що належить бакаляврові Михайлові Смільському, синові сотника з Козацької землі України, з міста Сміли. Був зазначений рік наприкінці шіснадцятого віку... По традиції роду, це й був перший Смайлз, що прийшов до Вірджинії з Джоном Смитом на початку сімнадцятого віку.

Читане по-англійськи стало зі Смільського Смайлз і пішло так цілі століття. На кінці ж біблії

*) Томагавк — сокирка індіан, гострий камінь на гнучкій ручці.

кілька поживклих сторінок були пописані датами народження й смерти членів роду майже за ціле перше століття перебування в Вірджинії. Майкель кілька разів читав цей синодик народжень, шлюбів і смертей, цей шерг імен мужчин і жінок, що довгим рядом вишикувалися на початку роду. Як кожен тубільний вірджінець, він з дитячих років носив у собі ту гордовитість роду, якої не знає Вискочень — Захід, який ще ані не перед ста роками був лише пасовиськом бізонів. Ні, стейт, держава, доля цього континенту кувалася тут, на вірджинських рівнинах, ними, нащадками тих перших, відважніших, витриваліших!...

Цікаво, що родові амбіції американської аристократії дуже рідко сягали за межі її континенту. Хто були ті, що їх англійська влада насильно вислала з Англії на “Маєвій квітці”, щоб колонізувати Нову Англію? Хто були ті піонери, що з авантюристом Джоном Смитом, хоч і адміралом “Нової Англії”, засновували цю державу. Як і чому син козацького сотника з далекого козацького міста прийшов до Вірджинії, щоб обернутися в Майкеля Смайльза. І чим були його предки на тій землі, що в поблідлому записі несла таке дивне ім'я: Україна — козацька земля.

Справді ніхто з роду Смайльзів за цілих три століття не поцікавився подібними питаннями. Їм вистачало, що це їхній піт й їхня кров клали підвалини держави. Але, як і чому почався їх рід саме від козацького бакалявря — нікого ніколи не боліло. Хіба лише зберігали одну родову традицію:

старший син у роді завжди діставав на честь свого предка це козацьке ім'я Михайло — Майкель.

Отож Майкель був єдинаком. Не мав ані сестер, ані братів. Батьки йому швидко вмерли, залишивши його на вихованні у бездітного дядька, відомого Річмондського адвоката й сенатора. Там Майкеля любили, як рідного і, якщо з нього не виріс розбещений юнак, то це завдячував своєму родинному характерові, що завжди мав усвідомлення про працю й обов'язок.

Люблений приятелями й ріднею, трохи шибайголуватий юнак, міг очікувати доброї кар'єри, яка відкривалася йому з дядьківської канцелярії при чинній допомозі численної рідні. Якби не війна й не експедиційний американський корпус до Європи, — надії родичів не були б марними. Виховався б з нього незлий адвокат, парламентарний репрезентант, не останній чинник у політичному житті держави, що скінчив би впливовим сенаторством, суддівством або й закордонним представництвом.

Не все ще було втрачено, коли Майкель добровільно зголосився до експедиційного корпусу. Ніщо з родинних надій не було ще втрачено, поки він залишився живий і вернувся б додому. Ніщо не було втрачено аж до того дня, як вирізав і сховав для всіх інших байдужу нотатку про нову державу — Україну...

Перебігаючи все це думками перед темним вікном експресу, повз який часом пролітали метеорити іскор, Майкель пробував сам собі з'ясувати, чим

саме зробила на нього та замітка таке враження. І не знаходив відповіді. Чи власне знаходив одну, яку за відсутністю інших прийняв як висвітлення для свого поступовання: чому власне йому, нащадкові Смільського сотника, не подивитися на країну, звідкіля прийшов його пра-прадід? Чому не використати нагоди й не з'явитися самому на тій землі, щоб порівняти її з його вірджінськими горами, ланами й долинами...

Отож це була для нього проста цікавість, може, не без присмаку романтизму й авантуризму. Але лише цікавість... І як був би він здивований, коли б його переконували, що це нащадка так тягне до обр'їв батьківщини старої, як колись предка гонило за обр'ями новими...

Гладкий біг Давидового оповідання перервався.

— Ось це, панове, вам та частина Майкелевої історії, яку я мусів сконструувати сам з усією правдоподібністю, що давали мені мої здогади й спостереження. А далі вже оповідатиму як очевидець.

Було це на провесні дев'ятнадцятого року. Саме коли попустили лютневі морози. Обр'їй прибирав важкого олив'яного вигляду, гайвороння, здавалося, чіплялося крилами за хмари, і сніг починав шерхнути. Давно вже відгриміли гармати повстання проти гетьмана, окупаційна армія центральних держав залишила по собі лише стоси рушниць і трупів. Зате жадібна північ починала тиснути нестримним валом... Повстанчий загін, у якому я був старшиною, спинився якось на ніч на одному з фільварків Київщини. Усі були до смерти потом-

лені. Затиснуті з двох боків у кліщі московською кіннотою, у кліщі, які сходяться за нашими плечима, гонили нас усе далі й далі на захід, ми були, як загнані звірі. Пам'ятаю безнадійну халепу, дощ зі снігом і вітром, що навіжено рвав солом'яні стріхи фільварку. Штаб загону, стиснутий у невеличкій хатині, спав покотом на застеленій соломою долівці, всі вдягнуті з револьверами та бомбами при руці.

Як я не був утомлений, але звичка привчила спати причасно й сторожко. І вже незвичке шарудіння в сінях пробудило мене, і я в туж мить сидів на соломі, хапаючись за зброю. Черепок з лоєм, — освітлення того часу, — ще не загас на столі, і в його хитливому блиманні я пізнав вартового з передньої чати, на роздоріжжі з фільварку. Обліплений мокрим снігом він ледь розплющував очі, а в сінях за ним ще ворушилися якісь прихожі.

— Що сталося?

— Та злапалисьмо...

— Кого злапали?

— А біс його зна... Привелисьмо його зі собою...

— Давай сюди...

Сну вже не було. Розмова наша збудила й інших, що посідали на соломі.

Вартовий упірнув назад у темні сіни. За хвилинку в хату вступила мовчки якась висока постать і так само без звуку спинилася біля одвірку. Світло черепка не сягало аж до порога, а ще й ви-

соко під стелю. І з цілої постаті можна було розібрати лише її височину. Голова губилася в сутінку під стелею. Із своєї позиції на соломі я найкраще бачив поли доброї селянської свитки й високі чоботи.

Очікуючи, що це якийсь селянський парубок, я звернувся до нього по-українськи. Постать мовчки зробила кілька кроків у світляний круг, і я зразу розпізнав, що це не селянин. А він далі стояв без звуку, тримаючи руки за плечима. Вартовий виступив уперед.

— Що, він німий, чи що?

— Ні, говорить, але ніхто з нас його не розуміє. Мабуть, німець...

І вартовий оповів, як у заметілі ця людина прийшла на саму заставу, бо, мабуть, не спостерегла її. Це викликало здивування, бо в таку погоду йшов у дорогу лише той, хто дійсно мав дуже важливі наміри. Які ж вони були в цього чужинця?

Підчас розпитування вартового чужинець спокійно розглядався по хаті, не виявляючи жадного занепокоєння, і нарешті зробив крок до лавки й сів. І тут по незручному положенні його тіла я зразу пізнав, що він має зв'язані за сипиною руки.

А вартовий у той час викладав на стіл відібрані від чужинця речі. Деякі товариші цілком пробудилися зі сну і, присунувшись до бликавки, роздивлялися ці дрібниці. Був там гаманець з невеликою сумою грошей, нотатник, цигарниця, годинник і нарешті паспортна книжка. Речей неба-

гато, але все дорогі вироби й підібрані так, як би цього не міг зробити звичайний бандит... А прихожий усе так само, ніби навіть і байдуже, сидів на лавці із зв'язаними руками й ще, здавалося, всміхався.

Я взяв у руки паспортну книжку, розгорнув біля самого каганця й зразу ж пізнав: скельний орел — емблема З'єдинених Держав — тримав у кігтях земну кулю. Каліграфічно написане ім'я і прізвище між незрозумілим мені тоді англійським текстом та фотографія доказували, що прихожий був американець. Я наказав розв'язати йому руки. При цій нагоді він вперше заговорив. Але ми не розуміли. І я звернувся до американця по-німецьки.

І ось тут, поволі, навіть дуже поволі, як говорить чужою мовою по книжному вчена людина, американець почав відповідати. Так з годину тривав його допит. А він спокійно сидів на лаві, розтирав затерплі руки й невправленими німецькими фразами відповідав мені. Я перекладав його відповідь й усі із здивованням слухали, що американський громадянин Майкель Смайлз об'явився з-за океану, щоб ознайомитися з Україною...

Було дивно, що він не залишився десь у заплілі, як це робили тоді деякі нечисленні чужинці, що прибували із Заходу на Україну, Було дивно, що він у такій халепі блукає вже кілька день, шукаючи, як сам признався, якого-будь повстанчого загону, щоб приєднатись до нього. Про його українське походження ніхто з нас тоді й не згадав.

Але якби це й було нам відомо, то мало б зменшило недовір'я до дивовижного чужинця...

Допит закінчився. До рана ще було далеко. Товариші знов покотом лежали на соломі. Я покликав вартового, щоб сидів у хаті при чужинцеві аж до рана. А він спокійно повалився на соломі під лавкою, так ніби був старим повстанцем, якому це є найбільш природним...

Такими то шляхами до нашого загону вступив новий повстанець, козак Майкель Смайлз.

На другий день, при ранішньому виступі з фільварку, отаман загону ще перепитав про його військову кваліфікацію й приділив його до однієї з наших кулеметних тачанок. А старшому на ній було наказано, що в разі якого-будь підозріння перша куля належить американцеві. Це ж я переклав і Смайлзеві. У відповідь була лише усмішка. Але якщо у взаємовідношенні людей усміх грає найголовнішу роль, то я був переконаний, що з приходом Майкеля Смайлза загін зробив добре придбання. І не помилився.

Того ж таки дня нас перестріли червоні саме при виїзді з якогось села. Безвихідність положення подвоювала наш опір. Ми щасливо пробилися, завдавши ворогові тяжких втрат. Найбільшу роль в бою відіграли наші кулеметні тачанки й особливо одна з них, на якій при кулеметі залишився цілим лише Смайлз. Спокійною рукою і вправленим оком опановував він свій кулемет. Було аж дивно, що вперше в житті, опинившись на незвичкільному степовім танку, яким були тачанки, він зразу схо-

пив істоту їхньої тактики. Його тачанка найбільш косила ворога, вихром міняючи місце й дала можливість нам опам'ятатися... З того часу Майкель став на тачанці старшим й жадне підозріння вже не діткнулося його поведінки...

То вже був власне останній день нашої втечі. Кліщі ворога потрохи слабшали. Ми дісталися до регулярної армії й були чинними на її найдалі висунених передових позиціях. Але наш загін, як і кожен повстанчий загін, мав дуже мінливий склад. Хлопці приходили й знов відходили. Почалася оранка — було їх менше, скінчилася сівба — більше. Та ядром загону все залишався той гурток, що творили ще повстанці з Лівобережжя. Вони не мали куди йти додому. Вони тримали повстанчу традицію.

Мені кілька разів доводилося покидати загін. На довший і коротший час. Мав я часом іншу працю й інші завдання. Але, повертаючись до загону, я завжди заставав там Майкеля Смайльза, нашого американця, як ми його називали. Він уже трохи навчився по-нашому, тих кількадесять слів, найпотрібніших у козацькому житті, і став найвідомішою особою в усіх повстанчих загонах околиці. Чутка про козака-американця, найвлучливішого кулеметчика, вже ходила по селах. Від полонених москалів ми знали, що й червоні довідалися про нього.

Я часто розмовляв з Смайльзом. Але він занадто явно уникав балачок на його персональні теми. Так ніби соромився. Та зовнішні обставини

Його життя мене цікавили менше. Найбільше — внутрішня сторона його рішення прийти на Україну, щоб воювати поруч нас, українців з діда-прадіда. На подібні питання я ніколи не діставав від Смайльза відповіді. Він унікав їх, завжди тримаючи мене самого в вогні власних запитів. І зних було видно, що не даремно він протаяв кілька місяців у Берліні й Парижі після залишення Шербургу. З тим незначним матеріалом, що був там у книгозбірнях відносно України, він встиг добре ознайомитися. Але я бачив, що його цікавлять не мертві факти й сухі професорські дати. Він шукав між ними життя. Часом з його розпитувань здавалось, що цей юнак хоче вхопити якусь нитку, яка б зв'язала те минуле, з якого вийшов його предок, з тим сучасним, яке захопило нащадка. Здавалося, що він до кінця хотів зрозуміти і нам ще досі неясну річ: як і чияю виною з вольнолюбивого козацького роду став бігом віків сонний велетень, що так ґрунтовно прогаював сигнали великих історичних діб...

У такі моменти наших розмов, коли його запити й мої відповіді ось-ось сходилися на якомусь вістрі проблеми, — у такі моменти мене страшенно кортіло прямо запитати його, невже він справді відчуває себе українцем, сином того народу, заради якого ризикує своїм життям. Так я раз і зробив. Смайльз був спочатку здивований, навіть не хвилинку замислився, але нарешті дав цілком недвозначну відповідь: Ні, ні! Він не відчуває себе українцем. Але його цікавить, вельми цікавить боротьба цього народу, народу його предка”...

Була це дуже поверховна відповідь, та була це відповідь негативна. Одначе я частіше замислювався над її щирістю. Але чому Майкель Смайлз не міг бути щирим у цім питанні? Людина, яка щодня з нами, повстанцями, розділює жереб життя й смерти, — така людина звичайно в подібних питаннях не бреше. Але чому в такому разі нащадок сотникового сина Михайла Смільського ризикує головою й серцем у цій небезпечній для чужинця грі? Може, величні проблеми права й справедливости так голосно промовили до його серця, що не дали йому спокою, аж поки він сам не взявся за зброю, щоб боронити справедливу справу народу свого предка. У його випадку я хотів вбачати аналогію з деякими палкими головами, що, буває, віддають себе цілих на службу чужій ідеї, яка зних робить своїх найвідданіших слуг. От як шотландська шляхта дала Хмельницькому полковника Кривоноса, чеські вигнанці — гетьмана Орлика й німецькі ляндекнехти — полковника Кенігсена, батуринаського оборонця...

Лише пізніше я вже цілком зрозумів, що хоч Майкель і був щирим, називаючи себе лише американцем, але це не була правда. Чи бодай не вся правда, яка керувала його поступуванням. Це, панове, не парадокс. Слова наші, контрольовані свідомістю, не завжди є виразником того, що є в нашій істотності. При всій нашій щирості, і навіть глибоко пересвідченій щирості, вони часто фіксують лише те, що плаває тільки на поверхні нашої душі. Усе ж, що ще зріє в нас, усе, що навіть і до-

зріло, але не вийшло з підсвідомости, — все це ще не може стати здобутком слів. Так було й зі Смайлзом.

Він говорив одне, а глядячи на нього збоку, я не вірив йому. Не міг вірити. Бо, сам цього не знаючи, не усвідомлюючи ще, він був українцем, був козаком кожним атомом свого тіла. Бо все те українське, що з його предка Михайла Смільського було, що розпорошилося по роду Вірджінських Смайлзів — все те якимось дивним шляхом спадковости сконцентрувалося в нащадкові.

Ні, я не вірив Смайлзові, бо якби повірив, то мусів би сумніватися у власних змислах. Я кілька разів придивлявся до нього так, що він не помічав мого слідування. От, наприклад, як він співав з козаками. Він не розумів ще всіх слів, але його голос так певно йшов шляхом відчуття пісні, як це не могло б бути в жадного чужинця. Це бо співав не американець Майкель Смайлз, випадковий боєць за цю землю й нарід, але козак Михайло Смільський, що його душа виросла з цих звуків і темпу. Він дуже швидко навчився розгонистих степових танців і коли б хто з вірджінців побачив, як він літає в танковому колі, — ніколи не признав би Майкеля за нащадка Річмондських Смайлзів. Я бачив його й у бою, цілого зосередженого на своїм кулеметі. Глибока борозна сторчма перетинала чоло, наїжувалися брови, руки впевнено водили кулеметом, як маляр велетенським пензлем. А там, де його очі втиналися в ворожу лаву, — там сік металевий дощ куль... І те гримке “Сла-

ва”, що вилітало з його грудей, могло бути лише від козацького завзяття української душі.

Пам’ятаю, раз загін зупинився серед піль, у розлогій балці. Був вітряний день на початку червня. Один з тих незрівняно прекрасних перших днів літа, що їх знає лише Україна. Хмари немов застигли на небі білими купами. Трави й жита вигиналися незрівняною грацією руху. Тонкий аромат квітучого жита тягнувся струмками через повітря... Така благодатність росту, безконечного щастя очікуваної плідності, повнота симфонії руху й шуму — здіймалися над країною, що не можна було не помітити їх і не зрадіти їм. Я випадково побачив Майкеля. Відділившись від загону, він стояв на краю дубового гайку й роздивлявся по виднокрузі. Його чуб тріпався на вітрі, як високі межі трав, очі сяли й обличчя світилося від внутрішнього вогню. Воно усміхалося до якоїсь дорожньої істоти, що на хвилях квітучих жит мчить над цією землею, тулиться до трав, жартує з вітром і сміється, сміється злотою радістю блакитного неба. Так лише залюблений юнак виглядає свою милу, як тоді пригядався Майкель Смільський, козак з діда-прадіда подивляв предківську землю й не міг насититися її красою...

Одного разу Майкель почав мене розпитувати й про Смілу, звідкіль походив його предок. Він надіявся, що таки пощастить йому побувати там. А покищо я оповідав йому про це містечко. Про могили в його околиці, які бачили ще скитів, про його козацькі городища, тихий, майже нерухоми

Тясмин, непроходиме Ірдинське болого... А Майкель, слухаючи мене, виглядав, як заблуканий син, що розпитується про давно покинутий батьківський дім.

Але знов приходили інші розмови, і Смайлз давав зрозуміти, що він тут лише чужинець, американець, тимчасовий повстанець партизанського загону, який нарешті таки повернеться до своєї Вірджинії. Та я не вірив. Бо бачив, як з попелу американської прерії знов зроджується Фенікс української душі...

Одного вечора ми зупинилися на нічліг у малому фільварку над Богом. Загін довго плянував напад на одне містечко, в якому лютувала виїздна комісія чека. Тепер ми були на шляху до нього. Напад хотіли зробити на світанку, коли охорона найміцніше спить. З нічлігу мали вирушити опівночі.

Фільварок був осторонь від головного шляху й дуже годився нам за вихідний пункт нападу. Була це невелика оселя. Два чи три довжелезні присадкуваті будинки, криті соломною. Порожні довгі стайні. Величезні стодоли, старі стирти злежалої соломи. Усе це тяглося здовж стрімкого берега Богу, що кільканадцять метрів долі творив прудкі, глибокі вири.

Був дуже гарячий вечір. Потомлені денною спекою, певні у своїй безпечності, готові до нічного маршу, ми спочивали зараз же після заходу сонця, щоб бути свіжими на ранок. Всі лежали поком між стодами на свіжій траві, забезпечені

лише незначними сторожами наблизьку. А воно сталося перед північчю...

Москалі таки вислідили наш табір і ще за світанку почали оточувати нас. А ми спокійно відпочивали. За гарячим вечором прийшла так звана горобляча ніч. З духотливим, майже нерухомим повітрям, зоряним небом і грізними блискавками далеких громовиць. Обтяжені втомою безпечно спочивали, а довкола втягувалося вороже коло. Виходу вже не було... Вільним шляхом залишили нам лише крутий беріг, а долі богські вири... І коли сипнули ворожі кулемети, то сталося щось страшне. Очманілі від несподіванки, у півсні, гинули козаки майже безборонні. Билися лише невеличкі гуртки. Не було ані зв'язку, ані проводу, ані можливості скупчитися. Запалені стирти горіли в тихому повітрі, як велетенські смолоскипи, і в їхньому кривавому сляві безнадійно відбивався наш загін.

Не було жадного сумніву, що все втрачено. Тачанки з кулеметами були захоплені в першу чергу, у багатьох козаків бракувало і зброї, і набоїв. Більшість кинулася в розтіч, але московський кордон забивав їх, як б'ють зайців, загнаних до польовничого кола. Лише кілька горсток боронилося зі stodіл, які москалі вже підпалювали. Декого взяли в полон і їхня доля була гірша від долі забитих.

З кількома повстанцями я теж устиг замкнутися в stodолі. Але ми дали лише кілька сальв: з нами не було патроніць. І коли stodола почала

горіти, то ми висадили з-заду кілька дилів і кинулися наутіч. Нас привітав кулемет: ворожі чати стерегли всі закутки. Не було виходу: кожен мав сполягати лише на власні сили.

Вискочивши зі стодоли, я кинувся до хат. Із задньої сторони одної з них була цілковита пітьма, бо туди не досягало світло палаючих ожередів. Але кулемет стрекотав десь так близько, що я мусів упасти під стіною. Я лежав у лободі, а зараз же над моєю головою кулі вгиналися в стіну з огидним тьопанням. Глина сипалася на спину. Ані встати, ані лежати. На мить кулемет замовк. Я підвів голову й побачив, що кілька кроків переді мною приставлена драбина від височезної грушки кудись під солом'яну стріху будинку. Гадюкою я доповз до неї. Біля грушки був ще більший сутінок. Не пам'ятаю, як я вислизнув на драбину й миттю був під стріхою. Там чорнів отвір на сіновал. Без жадної думки я вховзнув до нього й уже був на піддашші. У глибокій пільмі я був зовсім безпомічний, але страх перемиг усі сумніви, і я поліз у глибину. Довкола було не сіно, а солома, майже під саму стріху. І я кертницею зачав запорпуватися в неї. По пояс, по груди, по вуха, з головою. А надворі вже догасав гамір бою. Звідтіля ще глухо було чути окремі вистріли, зойки, тріск вогню й крики. Нарешті все затихло.

Світанок мав уже наступити. Що діялося на фільварку? Та як про це я міг довідатися, не зрадивши сам своєї криївки? І нарешті знайшов спосіб. Обережно, за кожним рухом прислухаючись

до оточення, я почав поволі виповзати з половини, доліз по ній аж до стріхи й соломина за соломиною почав розгортати сніпки. Встромивши голову між розсунуті сніпки, міг добре вже бачити, що робилося переді мною, саме над стрімким обривом Богу. Там якраз стояв ряд кількадесяти людей. Ні, не стояв, бо деякі покалічені сиділи, деякі поранені спиралися один на одного. Серце моє захололо. Це були ті, що попалися в полон. Тяжко було мені звіддала пізнавати кожного з них, поранених, посмалених, покалічених... Про те, навіть їх тут вишикували, не могло бути жадного сумніву. Три кулемети, за якими сиділи шкіряні люди, стояли проти цієї лави смерті. Але полонені мовчали. Навіть покалічені не стогнали. І від їхньої мовчанки ставало ще жахливіше... Я ж цілком забув за себе і так натискав головою на сніпки, що дивуюся, як не вилетів на стріху.

Чого ж вони очікували? Присуду?... А з хати папроти вийшло кілька осіб, мабуть, командантів цих шкіряних людей. Вони спинилися за одним кулеметом і попереду виступив якийсь семітський тип. Я бачив горбатий профіль, товсті губи й синяву недавно виголеного підборіддя. Він тримав у руці якийсь папір, і я чекав, що то буде присуд для полонених. Жид подивився в нього й звернувся до лави по-українськи. Кожне його слово виразно долітало до мене.

— Хто з вас американець Майкель Смайлз? Хай вийде вперед!

Думка про Смайлза мені не приходила в голо-

ву, і я не шукав його серед полонених. Яке ж було моє здивовання, коли з лави виступив на два кроки вперед козак. Це справді був Смайлз. Обшарпаний, обсмалений, чорний, підтримуючи однією рукою другу, мабуть, поранену, він все ж стояв рівно перед лавою. Жид почав говорити спочатку по-англійськи, але після кількох слів перейшов зразу ж на німецьку. Що, мовляв, в останній мент з цього паспорту (він затріпав Майкелевим паспортом) штаб довідався, що серед бандитів є американець. До цих бандитів він, Майкель, звичайно пристав з нерозуміння, за що б'ється пролетаріят... Але щоб дати йому, мовляв, можливість спокутувати свою помилку, він пропонує Смайлзові перейти на службу революції. А революція не забуде ані його каяття, ані його вірної служби... Інакше його чекає доля цих бандитів. І жид показав на приправлені кулемети...

Козаки в лаві звичайно не розуміли нічого з жидової пропозиції. Але з того, як усі їхні обличчя були звернені до Смайлза видно було, що вони здогадувалися, в чім справа. Можете уявити, що відчували ці присуджені вже до смерті істоти, бачачи перед собою людину, якій давалося право вибору між життям і смертю... Навіть шкіряні люди вдивлялися в Смайлза напруженим зором.

А Смайлз стояв рівно, ані рухом не виявляючи свого відношення до пропозиції чекіста. Не знаю навіть, чи він слухав її. Бо при перших словах жида на його обличчі загрив усміх, а очі задивилися до обрію за фільварком... Я тремтів від жах-

ливого напруження і притискався головою до сніпків, щоб нічого не втратити з його рухів і слів. А Майкель мовчав.

— Ну, так відповідайте, — по хвилині даремної мовчанки крикнув жид. І додав нетерпляче:

— Що ви, американець, можете мати спільного з цими петлюрівськими бандитами?

Майкель здригнувся, так ніби тепер лише дійшли до його свідомости слова чекіста. Але ще нічого не відповідав. Лише обернувся до відсудженої лави, яка без руху дивилася лише на нього. Це тривало хвилину, безконечну довгу хвилину... Майкель знов обернувся до жида. І я зачув його повільні, виразні українські слова:

— Я не американець, а український козак, Михайло Смільський...

Потім поворот, два кроки назад і він знов стояв серед відсудженої лави...

Запанувала тиша. Страшна, передсмертна тиша. А жид шарпнувся назад і високим злим голосом не закричав, а впрост заверещав:

— Вогонь!!!..

Кулемети затріщали до лави...

* * *

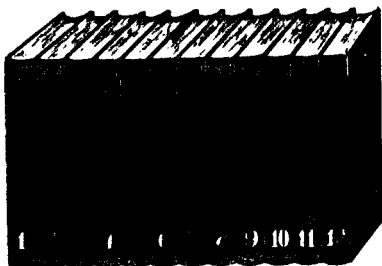
— Я не пам'ятаю далі вже нічого, — докінчував Давид. — Опам'ятався десь аж ввечері, коли чекісти покинули фільварок. З розстріляних не спасся ніхто. Хто не загинув від кулі — залишився в богському вирі... Десь там завершив колобіг свого роду український козак Михайло Смільський...

З М І С Т

сторона

ПЕРЕДМОВА	7
ЛЮДИНА ПОКІРНА	11
БРАТ	21
БЕРЛАДНИК	29
ХАЗАРИН	35
РОКСОЛЯНА	48
УКРИТА ЗЛІСТЬ, ОБЛУДЛИВА ПОКІРНІСТЬ	64
ЛЮДИ	78
ВЕЛИКИЙ ЛУК	86
“НА УТВОР”	105
ПОВОРОТ КОЗАКА МАЙКЕЛЯ СМАЙЛЗА	117

**Так виглядає бібліотека
КЛЮБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
з 12-ти книжок**

Передплата на 12 книжок (1680 сторін друку) вносить в Канаді й ЗДА всього \$ 9.50. В Англії й Австралії 4 фунти. В інших країнах \$ 10.00. У книгарнях значно дорожче, бо 12 книжок буде коштувати коло 16 доларів.

ДОСІ ПОЯВИЛОСЯ:

- 1—2) О. Гай-Головко: "ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ" — два томи. Ціна за 2 томи \$ 2.25.
 - 3—4) В. Чапленко: "ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ" — сатирична повість у двох томах. Ціна за 2 томи \$2.00.
 - 5) Іван Смолій: "КОРДОНИ ПАДУТЬ" — повість, один том. Ціна \$ 1.50.
 - 6) Юрій Тис: "ШЛЯХАМИ ВІКІВ" — історичні оповідання, один том. Ціна \$ 1.25.
 - 7) Л. Мосендз: "ЛЮДИНА ПОКІРНА" — оповідання, один том. Ціна \$1.25.
- ДРУКУЄТЬСЯ :
- 8) Рекс Біч: "ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ" — 2 томи, повість з піонерського життя на Алясці. Переклад з англійського.

Дальші випуски ч. 9, 10, 11 і 12 приготовані до друку.
Передплачуйте видання КПУК та наклонуйте до цього своїх приятелів і знайомих.

Адреса Клубу :

**UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.
834½ Main Street,
Winnipeg, Canada.**

